

X 82

1998/

Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

ХОРОШКОВСЬКА ОЛЬГА НАЗАРІВНА

УДК 373.1.02: 372.8

**ЛІНГВОДИДАКТИЧНА СИСТЕМА ПОЧАТКОВОГО НАВЧАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ШКОЛАХ
З РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ ВИКЛАДАННЯ**

13.00.02. — теорія і методика навчання української мови.

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

**НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова**

Київ — 2000

100310579

Дисертацією є монографія

Робота виконана в лабораторії початкової освіти Інституту педагогіки АПН України

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, професор **Пентиліук Марія Іванівна**, завідувач кафедри українського мовознавства, Херсонський державний педагогічний університет;

доктор філологічних наук, професор **Плющ Марія Яківна**, професор кафедри української мови, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;

доктор педагогічних наук, професор **Коваль Ганна Петрівна**, завідувач кафедри початкового навчання, Рівненський економіко-гуманітарний інститут.

Провідна установа — Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, кафедра теорії і методики дошкільного виховання, м. Одеса. Міністерство освіти і науки України.

Захист відбудеться “ 7 ” XII 2000 р. о 14 год. 30 хв. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.07. у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією (монографією) можна ознайомитись у науковій частині Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “ 2 ” XI 2000 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Козачук Г.О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. З набуттям українською мовою статусу державної вона стала предметом вивчення у всіх навчальних закладах України, в тому числі й у школах етнічних меншин. Зростає її роль як засобу спілкування і співробітництва громадян усіх національностей, що мешкають в Україні. У Державній програмі розвитку української та інших мов в Українській РСР на період до 2000 р., спрямованій на реалізацію Закону про мови, ставиться завдання всебічно сприяти відновленню і функціонуванню української мови у навчально-виховних закладах, зазначається, що з цією метою необхідно розробити “науково-педагогічні основи системи навчання української мови в різних типах національної школи”¹. Пропонована нами робота стосується розробки лінгводидактичної системи початкового навчання української мови у школах з російською мовою викладання, що має значення і для шкіл інших етнічних меншин України.

Слід зазначити, що навчання української мови як другої, близькоспорідненої, розпочалося ще в 20-х рр., однак спеціальних досліджень навчального процесу не проводилось аж до 50-х. Наявні лише окремі статті, присвячені проблемам паралельного навчання української та російської мов (Л.О. Булаховський) і труднощам, які виникають при цьому (О. Прозоровський) та дослідження Каниоки С.М. (1958 р.), в якому зроблено спробу класифікації лексики української мови у порівнянні з російською. У кінці 50-х рр. проблеми, пов’язані з навчанням близькоспоріднених мов, усе більше привертають увагу методистів, учителів. У періодичній пресі друкується низка статей, присвячених цій проблемі (Зарицький С.А., Мірошник Д.І., Пасхіна О.В., Тищенко М.К., Шахнович М.Д.). У 60-х роках робиться спроба аналізу проблеми становлення методики навчання російської й української мов (Горбунцова Т.Ю., Масальський В.І., Чередниченко І.Г.), проводиться дослідження явищ міжмовної інтерференції (Богущ А.М.). Однак лише починаючи з 70-х років, у лабораторії навчання і виховання молодших школярів Інституту педагогіки розпочинається систематичне дослідження особливостей навчання української мови у початкових класах шкіл з російською мовою викладання (Хорошковська О.Н., Кутенко Л.О., Коршун Т.В.). Одночасно досліджуються й проблеми методики навчання української мови як другої й у середніх класах (Біляев О.М., Пентилюк М.І., Коломійченко О.Ф., Іваненко В.К., Тихова В.І.). Здійснюються дослідження, що стосуються методики навчання російської мови в школах з українською мовою викладання на початковому етапі (Андрієвська Г.А., Коваль Г.П., Лапшина І.М., Трунова В.А. та ін.) та в середній ланці (Голобородько Є.П., Іваницька Г.М., Мельниченко І.М., Місяць Н.К., Паламар Л.М., Пасхіна О.В., Пашківська Н.А. та ін.).

¹ Державна програма розвитку української та інших мов в Українській РСР на період до 2000 р. - К.: 1991. - С. 7.

На сьогодні з'ясовано окремі проблеми, що стосуються збагачення й активізації словникового запасу учнів (Л.О. Кутенко) та відбору слів на початковому етапі засвоєння української мови як другої (Т.В. Коршун), особливостей формування орфографічних умінь (О.Н. Хорошковська), створено на науковій основі програми і підручники для 1-4 (1-3) класів шкіл з російською мовою викладання. Разом з тим не було розроблено з позицій системного підходу методологічних і теоретичних засад методики та самої методики навчання. Ці питання набувають особливої актуальності в умовах реформування загальноосвітньої середньої школи і переходу початкової на новий зміст і структуру та реалізації нових цілей навчання мови, визначених у проєкті Державного стандарту мовної освіти. Актуальність зазначеної проблеми підсилюється тим, що українська мова стала предметом викладання у школах усіх етнічних меншин України, а теорія і практика її навчання перебувають у процесі становлення.

Таким чином, актуальність проблеми зумовлена соціально-педагогічними умовами і соціальними запитами суспільства, зміною цілей і функцій мовної освіти. Все це створило об'єктивну потребу в розробці теми *“Лінгводидактична система початкового навчання української мови у школах з російською мовою викладання”*.

Осмислення досвіду навчання української мови у початкових класах шкіл з російською мовою викладання, зростаюча роль її як державної, проблеми, пов'язані з системним підходом до організації навчального процесу, спонукали нас до діалектичної оцінки напрацьованого в цій галузі в Україні та за її межами, що дало змогу розробити теоретичну базу нашого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження було складовою частиною планової теми лабораторії навчання і виховання молодших школярів Інституту педагогіки АПН України й стосувалося проблеми *“Розробка базового компоненту початкової освіти та його методичного забезпечення”* (Державна реєстрація № 01960008100)...

Мета роботи полягає в *теоретичному й експериментальному обґрунтуванні лінгводидактичної системи навчання української мови як другої, близькоспорідненої, у початкових класах.*

Реалізуючи поставлену мету, ми виходили з *гіпотези, що навчання української мови у початкових класах шкіл з російською мовою викладання буде ефективнішим за умови забезпечення системного підходу до організації навчального процесу з урахуванням:*

- основних цілей навчання;
- дидактичних і лінгводидактичних принципів;
- структурування змісту навчання та типології уроків, визначеної на основі порівняльного аналізу навчального матеріалу в обох мовах;
- лінгвістичних, психологічних, психолінгвістичних особливостей засвоєння української мови як другої, близькоспорідненої;

— методів та систем навчальних вправ, які відповідають основним цілям навчання та типології уроків і зумовлюються змістом, етапом та особливостями засвоєння навчального матеріалу української мови.

Об'єктом дослідження є процес навчання української мови у початкових класах шкіл з російською мовою викладання, а **предметом** — лінгводидактична система навчання української мови як другої.

Завдання дослідження:

1. Зробити всебічний аналіз стану проблеми в літературі та практиці навчання української мови у початкових класах шкіл з російською мовою викладання.
2. Визначити психологічні, лінгвістичні та психолінгвістичні особливості засвоєння української мови як другої та лінгводидактичні принципи її вивчення.
3. З'ясувати критерії відбору змісту навчального матеріалу та оптимізувати його.
4. Проаналізувати і відібрати методи та прийоми навчання української мови як другої і визначити типологію уроків.
5. Розробити цілісну лінгводидактичну систему навчання української мови як другої, близькоспорідненої, у початкових класах та експериментально перевірити її ефективність.

Для реалізації поставлених завдань використовувалися такі методи дослідження:

Теоретичні — *теоретичний аналіз і синтез* (використовувався на етапі визначення цілей, об'єкта і предмета, гіпотези і завдань дослідження, а також при розробці і науковому обґрунтуванні теоретичних основ лінгводидактичної системи навчання української мови як другої); *історико-логічні* (на етапі опрацювання літератури з проблеми дослідження та моделювання навчального процесу). **Емпіричні** — *діагностичні* (бесіди з учителями й учнями, анкетування), *обсерваційні* (спостереження за навчальним процесом), *експериментальні* (педагогічний експеримент).

Теоретико-методологічною основою дослідження є загальна теорія систем як міждисциплінарна галузь наукового знання, положення сучасної філософії про пізнання, взаємозв'язок і взаємозумовленість усіх явищ і процесів; праці вітчизняних та зарубіжних лінгвістів (Булаховський Л.О., Білодід І.К., Виноградов В.В., Гвоздев О.М., Жовтобрюх М.А., Єрмоленко С.Я., Мацько Л.І., Плющ М.Я., Тоцька Л.І., Шахматов О.О.) про мову як систему, що виявляється у взаємозв'язках мовних явищ; праці психологів і психолінгвістів (Андрієвська В.В., Беляєв Б.М., Вигоцький Л.С., Жинкін М.І., Зимня І.А., Костюк Г.С., Леонтьєв О.О., Рубінштейн С.Л., Синиця І.О., Супрун А.Є., Узнадзе Д.М.), що стосуються особливостей засвоєння другої мови, мови і мовлення, теорії мовленнєвої діяльності.

До уваги бралися також праці дидактів та лінгводидактів (Алексюк А.М., Бабанський Ю.К., Данилов М.О., Савченко О.Я.; Біляєв О.М., Вашуленко М.С., Городилова Г.Г., Коваль Г.П., Ладженська Г.О., Масальський В.І., Паламар Л.М., Пашківська Н.А., Плиско К.М., Федоренко Л.П.,

Успенський Б.М., Шанський М.М.), що стосувалися як загальних питань теорії навчання (принципів, методів, організації уроку), так і конкретних, пов'язаних з удосконаленням методики навчання рідної і другої мов, а також концептуальні положення, що стосуються мовної освіти на сучасному етапі розвитку школи¹.

Дослідження зазначеної проблеми розпочато у 1972 р. Воно проводилося поетапно понад 25 років за участю і під керівництвом автора.

На I етапі (1972-1979 рр.) — здійснювався теоретико-методичний аналіз практики навчання української мови як другої, близькоспорідненої, та досліджувалась ефективність формування орфографічних умінь і навичок молодших школярів.

На II етапі (1980-1990 рр.) — проводилось удосконалення й перекоструювання змісту навчання української мови у початкових класах шкіл з російською мовою викладання, досліджувалась ефективність навчального процесу в умовах 4-річної початкової школи та розроблялися теоретичні основи методики.

На III етапі (1991-1999 рр.) — була створена й науково обґрунтована цілісна лінгводидактична система початкового навчання української мови як другої, близькоспорідненої.

Недостатній рівень навчання української мови у початкових класах шкіл з російською мовою викладання та низька результативність знань, умінь і навичок, а також нерозробленість проблеми в літературі зумовили мету *першого етапу* експерименту: вивчити стан навчання української мови як другої у початкових класах та рівень знань, умінь і навичок учнів з цього предмета; проаналізувати лінгвістичну, лінгводидактичну, психологічну та психолінгвістичну літературу з проблем, що стосуються дослідження.

Низький рівень усного мовлення та орфографічної грамотності учнів з української мови зумовили необхідність вивчення процесу формування орфографічних умінь і навичок під час засвоєння української мови як другої, близькоспорідненої, у початкових класах, на основі чого була захищена кандидатська дисертація (1977 р.), зроблено ряд теоретичних і практичних висновків, які були враховані у нашій наступній роботі. Це, зокрема, орієнтація на усне мовлення як першооснову писемного, виявлення взаємозв'язку і взаємозалежності між рівнем розвитку усного українського мовлення та рівнем орфографічних умінь і навичок. У програмах і підручниках для 2 класу [44-28] були уточнені деякі терміни і визначення, внесені корективи у зміст навчання. Одержані на цьому етапі дані публікувались у періодичній пресі [59-69], висвітлювались у виступах перед учителями й методистами, на республіканських і міжнародних конференціях [107].

¹ Біляєв О.М., Вашуленко М.С., Плахотник В.М. Концепція мовної освіти в Україні // Рідна школа. - 1994. - №9. - С.71-73; Єрмоленко С.Я., Мацько Л.І. Навчально-виховна концепція української (державної мови) // Дивослово. - 1994. - №7. - С.28-33; Біляєв О.М., Скурятівський Л.В. та ін. Концепція навчання державної мови в школах України // Дивослово. - 1996. - №1. - С. 16-21.

На *другому етапі* (1980-90 рр.) відповідно до плану наукової роботи лабораторії розпочалося вивчення можливостей переходу початкової школи на навчання з 6-ти років. Перед нами було поставлено завдання визначити оптимальний зміст навчання та структурувати його, а також дослідити методи і прийоми навчання української мови як другої у 1-4 класах, системи вправ та урок як основну форму навчання.

Експеримент проводився у Волноваському районі Донецької та м. Орджонікідзе Дніпропетровської областей. Дослідним навчанням були охоплені всі початкові класи шкіл з російською мовою викладання (близько 5 000 учнів). У процесі підготовки та проведення експериментальної роботи було з'ясовано критерії відбору змісту, основним з яких став порівняльний аналіз двох мовних систем — російської й української — та здійснено його відбір і структурування за роками навчання. У програму було введено розділ “Усне мовлення” (1 клас). Під час експерименту апробовано нові підходи до проведення навчального процесу та способи презентації мовного матеріалу в підручниках залежно від ступеня збігу його змісту в обох мовах, типи й структура уроків української мови. На цьому етапі завершено розробку експериментальних програм [45] і пробних підручників з української мови для 1-4 кл. шкіл з російською мовою викладання [29-31] та методичних рекомендацій для вчителів [2-5], де дослідник виступає як провідний автор і керівник авторських колективів. Були створені навчальні комплекси, які включали, крім вищезазначеного, картини з розвитку мовлення [13], звуковий посібник до уроків українського мовлення (1 клас) [12], таблиці з орфографії і граматики [10, 11], діафільм [14], а також програми з української мови як другої для педучилищ, цільових курсів ІУУ та програми відповідного спецкурсу для педфакультетів педагогічних інститутів [46, 51, 54].

На *третьому етапі* (1991-99 рр.) узагальнювалися дані, що стосуються теорії і практики навчання української мови як другої, розроблялася цілісна лінгводидактична система навчання та експериментально перевірялася її ефективність. *Вихідними позиціями* дослідження на цьому етапі стали:

- Державна програма розвитку української та інших мов в Українській РСР на період до 2000 року (1991 р.);
- Державна національна програма “Освіта” (Україна XXI ст.), 1994 р.;
- Концепція мовної освіти в Україні (1994, 1996 рр.);
- Закон про українську мову як державну (1997 р.);
- Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови (1997 р.);
- Проект Державного стандарту з української мови, в якому сформульовано нові підходи до визначення змісту мовної освіти (1997 р.).

Як уже зазначалося, розроблені нами зміст і методика навчання української мови вперше було апробовано у 80-х роках на базі шкіл з російською мовою викладання Волноваського району Донецької області та м. Орджонікідзе Дніпропетровської. Дослідне навчання підтвердило їх високу результативність. У зв'язку з поставленими завданнями на третьому етапі було завершено роботу над методикою (1997 р.), теоретичну базу якої становили лінгвістичні, психологічні та психолінгвістичні особливості засвоєння української мови, а також дидактичні й лінгводидактичні основи. Методика була складовою частиною лінгводидактичної системи. Експериментальна перевірка її ефективності проводилась у школах м. Севастополя (1997-99 рр.). Оскільки досвід навчання української мови як другої у вчителів був відсутній (місто знаходилося під юрисдикцією Москви), нами разом із Севастопольським інститутом післядипломної освіти були проведені спеціальні курси з методики та ряд семінарів. Крім того, методистами ІПО проводилися щотижневі консультаційні дні. Результати першого року навчання описані у статті нашої пошукачки Савельєвої Н.В.¹ У квітні 1998/99 навчального року за спеціально розробленими завданнями було проведено контрольний зріз рівня сформованості умінь і навичок з української мови в учнів 2-3 класів. Всього було охоплено 20 шкіл м. Севастополя: 380 учнів 2-х і 223 — 3-х класів. Аналіз контрольних робіт, які передбачали виявлення якості умінь і навичок з орфографії (2 клас) і граматики (3 клас), показали, що вони становили у 2-х класах близько 70 відсотків, у 3-х — 71,7. За успіхи у навчанні української мови у 1988/99 рр. 7 учителів міста нагороджені значком "Відмінник народної освіти".

Нині розроблені нами програма і методика навчання української мови як другої апробуються в педколеджі та на факультеті підготовки вчителів української мови Севастопольського ІПО.

Таким чином, лінгводидактична система є результатом багаторічної науково-дослідної роботи в галузі методики навчання української мови в початкових класах шкіл з російською мовою викладання. Зміст її викладено в монографії "Лінгводидактична система початкового навчання української мови у школах з російською мовою викладання" (К., 1999. - 305 с. - 16,7 друк. арк.), яка представлена до захисту на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02. — теорія і методика навчання української мови.

Наукова новизна дослідження полягає у науковому й практичному обґрунтуванні цілісної лінгводидактичної системи навчання української мови як другої, близькоспорідненої, у початкових класах, яка включає теоретичні засади (цілі, зміст, принципи, методи і прийоми, системи вправ, типологію уроків) та методику навчання.

У процесі дослідження визначено: критерії відбору та зміст навчання української мови як другої, лінгводидактичні принципи, особливості засвоєння української мови російськомовними учнями, методи і прийоми навчання та системи вправ, типологію уроків залежно від ступеня збігу

¹ Савельєва Н.В. Вивчення української мови як державної у школах Севастополя. // Рідна школа.-1998.-№11.-С.25-27.

відповідного навчального матеріалу російської й української мов, та розроблено методику з урахуванням основних цілей навчання.

Теоретичне значення дослідження полягає у:

- визначенні лінгводидактичних принципів навчання української мови як другої;
- відборі й обґрунтуванні найоптимальніших методів та прийомів навчання, видів і систем вправ;
- розробці типів і структури уроків української мови як другої, близькоспорідненої;
- науковому обґрунтуванні критеріїв відбору змісту навчального матеріалу і вимог, які ставляться до підручників з української мови як другої, близькоспорідненої;
- з'ясуванні лінгвістичних, психологічних та психолінгвістичних засад методики.

Розроблені теоретичні положення мають значення не тільки для навчання української мови у школах з російською мовою викладання, але й у школах з викладанням іншими національними мовами.

Практичне значення дослідження визначається його спрямованістю на підвищення ефективності навчання української мови як другої. Розроблено зміст та методику навчання української мови у початкових класах шкіл з російською мовою викладання, запропоновано типологію уроків. Результати дослідження використані в програмах і підручниках з української мови для 1-3 (1-4) класів шкіл з російською мовою викладання та в методичних посібниках для учителів. Вони можуть бути корисними при розробці змісту та методики навчання української мови в школах з іншими мовами навчання, а також при підготовці спецсемінарів і спецкурсів, програм з методики української мови як державної для педагогічних вузів.

Особистий внесок автора зумовлюється власним підходом до розробки лінгводидактичної системи початкового навчання української мови у школах з російською мовою викладання. Дисертант опублікував за матеріалами дослідження понад 100 наукових праць, у тому числі програми, підручники, методичні посібники, статті. Текст монографії “Лінгводидактична система початкового навчання української мови у школах з російською мовою викладання” написано автором одноосібно.

Вірогідність результатів дослідження та їх обґрунтування забезпечувалися використанням комплексу методів, адекватних його меті та завданням, кількісним і якісним аналізом результатів навчання, перевіркою здобутих висновків у масовій практиці.

Апробація роботи. Розроблена лінгводидактична система знайшла своє втілення у програмах, підручниках, методичних посібниках з української мови для 1-4 (3) класів шкіл з російською мовою навчання.

Програми й підручники пройшли широку апробацію у школах України, дістали схвальну оцінку педагогічної громадськості. Підручники затверджені Міністерством освіти як стабільні.

Основні положення нашого дослідження обговорювалися на щорічних наукових конференціях Інституту педагогіки АПН України, всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, а також курсах і семінарах для вчителів м. Києва й області, міст Запоріжжя, Донецька, Херсона, Севастополя та ін. Результати науково-дослідної роботи систематично висвітлювались у фахових журналах.

Публікації автора видані у вигляді монографії і методичних посібників та рекомендацій [1-27], підручників [28-43], програм [44-58], наукових статей [59-106], тез виступів [107-110]. Усього наукових публікацій — 110. Із них за темою дослідження — 110.

У монографії проблема дослідження розкривається за такими напрямками:

- визначення методологічних та теоретичних засад дослідження;
- аналіз стану проблеми в теорії та практиці навчання;
- розробка наукових основ змісту початкового навчання української мови у школах з російською мовою викладання;
- з'ясування психологічних та психолінгвістичних особливостей засвоєння української мови як другої;
- розгляд теоретичних засад методики навчання (принципів, методів, типології уроків);
- опис методики навчання української мови у початкових класах шкіл з російською мовою викладання.

Структура монографії. Дисертація у вигляді монографії “Лінгводидактична система початкового навчання української мови у школах з російською мовою викладання” складається з п’яти розділів та списку літератури. Загальний обсяг роботи — 305 стор. або 16, 7 друк. арк.

На захист виносяться:

- лінгводидактична система як цілісна упорядкована структура;
- зміст навчання української мови як другої та критерії його відбору;
- лінгводидактичні принципи навчання української мови;
- методи та прийоми навчання;
- типологія уроків української мови як другої, близькоспорідненої.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі “*Особливості лінгводидактичної системи початкового навчання української мови як другої та стан проблеми в теорії та практиці*” розкриваються актуальність дослідження й сутність лінгводидактичної системи як цілісного упорядкованого процесу, побудованого на основі врахування лінгвістичних, психологічних та психолінгвістичних особливостей засвоєння української мови, і яка включає цілі, зміст, принципи, методи і прийоми навчання, системи вправ, а також урок як основну форму організації навчального процесу.

Розроблена лінгводидактична система має багаторівневий характер і складається із взаємопов’язаних і взаємопроникаючих підсистем, кожна з яких спрямована на оволодіння елементарними знаннями з мови та комунікативними вміннями. При цьому вихідне значення мають *основні цілі* навчання, які визначаються запитамі суспільства. Вони визначені у Державному стандарті мовної освіти і полягають у “формуванні комунікативної компетенції учнів”¹ та вихованні громадянина України, який би знав мову й культуру українського народу, був би інтелектуально розвинутою особистістю. Оскільки мова — це не лише засіб спілкування, але й носій культури українського народу, то невід’ємною частиною змісту навчання є не лише мовні знання, але й етнокультурознавчі.

Важливими компонентами лінгводидактичної системи є *принципи* навчання та *методи* і *прийоми* засвоєння знань, а також *системи вправ*, спрямовані на формування практичних умінь з мови і мовлення. Якщо принципи відображають закономірності навчального процесу, то методи є способом досягнення навчальних цілей і виражаються через зміст навчальних завдань та систему вправ. Названі взаємодії й взаємозумовленості існують не лише між цілями, змістом, принципами, методами й прийомами навчання, але й між ними та організацією навчального процесу — уроком. Саме у ньому відображаються всі взаємодії і взаємозалежності.

З метою врахування результатів теоретичних досліджень і передового педагогічного досвіду у цьому ж розділі аналізується стан проблеми в теорії та практиці навчання.

Ретроспективний аналіз літературних джерел, починаючи з 20-х років — статті Л. Булаховського, О. Прозоровського, підручники М. Перегінця, В. Величка, В. Левицького, Р. Шевченко, Є. Темченко, — свідчив про те, що майже до 50-х років серйозних наукових досліджень проблем, пов’язаних з методикою навчання української мови у школах з російською мовою викладання, не проводилося. Робота методистів зосереджувалася на визначенні змісту навчання, удосконаленні програм і підручників.

¹ Державний стандарт загальної середньої освіти в Україні (проект) / Українська мова як державна. - К., 1997. - С. 14.

У 50-70-х рр. посилюється увага до паралельного навчання російської і української мов (Богуш А.М., Канюка С.М., Масальський В.І., Мельниченко І.М., Чередниченко І.Г.). З методичною метою проводиться порівняльний аналіз лексики російської й української мов (С.М. Канюка) та орфографії (І.М. Мельниченко), досліджуються проблеми міжмовної інтерференції (А.М. Богуш). У результаті досліджень автори дійшли висновку про необхідність враховувати в навчальному процесі знання, уміння і навички, засвоєні на уроках першої мови — напрям, започаткований у 20-х роках Л.О. Булаховським, який однак у той час не дістав свого розвитку.

У 80-90-х рр. досягнуто значних результатів у дослідженні проблем методики навчання української і російської мов як других на матеріалі середньої і старшої школи (Біляєв О.М., Голобородько Є.П., Іваницька Г.М., Іваненко В.К., Коломієнко О.В., Місяць Н.К., Паламар Л.М., Пасхіна В.К., Пентиліук М.І., Тихова В.І., Черноусова Н.С. та ін.). Окремі дослідження цієї проблеми проводилися на матеріалі початкової школи (Андрієвська Г.А., Гудзик І.П., Коваль Г.П., Кутенко Л.О., Коршун Т.В., Трунова В.А., Хорошковська О.Н. та ін.).

Для нашого дослідження особливе значення мали праці, присвячені проблемам методики української й російської мови як другої у початкових і середніх класах, зокрема О.М. Біляєва, в яких розглядаються проблеми організації уроку під час навчання української мови, в тому числі й у школах з російською мовою викладання (середня школа), Г.П. Коваль, що стосуються не тільки специфіки навчання російської мови як другої у початкових класах, але й загальної методики навчання, І.М. Мельниченко щодо здійснення взаємозв'язку при паралельному навчанні російської й української орфографії у 5-6 класах, Н.А. Пашківської, присвячене лінгводидактичним основам навчання російської мови як другої у середній ланці загальноосвітньої школи, Паламар Л.М., в роботі якої досліджено функціонально-стилістичний принцип формування мовної особистості, В.А. Трунової — використання мовленнєвих ситуацій як основи розвитку мовлення молодших школярів. Ці дослідження створили певну базу для становлення і розвитку методики навчання української мови як другої, близькоспорідненої, у початкових класах.

Слід зазначити, що у 80-х роках увага до ефективності навчання української мови у початкових класах шкіл з російською мовою викладання значно зростає у зв'язку з проведенням в Україні масштабного експериментально-дослідного навчання, метою якого було створення науково-педагогічних передумов для переходу на систематичне навчання дітей з 6-ти років. У зв'язку з цим удосконалюється й переконструюється зміст навчання, створюються нові програми й підручники, досліджуються проблеми змісту, методів і прийомів навчання та удосконалення уроків (О.Н. Хорошковська) і відповідно під нашим науковим керівництвом проводяться дослідження, пов'язані зі збагаченням та активізацією словникового запасу школярів (Л.О. Кутенко), а в 90-х — з проблемами відбору словника на початковому етапі засвоєння української мови як другої

(Т.В. Коршун). У цей період з'являються й лексикологічні праці, що стосуються паралельного засвоєння споріднених мов (Гудзик І.П., Мацько Л.І.).

У 80-90-х рр. здійснювалося комплексне вивчення навчального процесу у 1-3 та 1-4 класах. Основним методом дослідження був педагогічний експеримент у його констатуючій і формуючій частинах.

На етапі *констатуючого експерименту* (1973-1975 рр. і повторно 1980-1990 рр.) нам вдалося виявити, що: а) учителі, як правило, недостатньо володіють методикою навчання української мови як другої, близькоспорідненої; б) мають слабкі знання з української мови. Уроки провадилися за типом рідної мови, часто в процесі навчання вчителі переходили на російську мову. І як результат, рівень знань, умінь і навичок з української мови був значно нижчим, ніж з російської. Мовлення учнів рясніло орфоепічними, лексичними й граматичними помилками. Якщо з російської мови якість умінь і навичок становила 70-80 відсотків, то з української — 15-20.

Якісний аналіз орфографічних помилок, допущених учнями 2-3 класів, дозволив розділити їх на три групи: *графічні* (заміна букв українського алфавіту), *фонетико-графічні* (пропуск, перестановка, дописування букв) й безпосередньо *орфографічні* (порушення правил українського правопису). Причому на перші дві групи припадало понад 50% усіх помилок. Причиною їх були не тільки інтерференція навичок, але й недосконалість усного мовлення — умінь літературної вимови та недостатність словникового запасу. Кількісне співвідношення таких помилок у 2-3 класах було майже незмінним, що свідчило про їх стійкість.

Спостереження за вивченням граматичного матеріалу також привело до висновків про прорахунки в методиці. Так, увага вчителя здебільшого зосереджувалася на морфологічному аналізі (визначенні відмінка, особи, відмінюванні чи змінюванні за особами окремих слів. Майже не використовувалися вправи, які б формували уміння застосовувати набуті знання у мовленні. Тому під час усного мовлення учні часто вживали закінчення російської мови (йшов з *мамой*, крейда на дошке і т. п.), що позначалося і на письмі. Аналіз результатів зрізових робіт, які передбачали самостійне вживання закінчень при побудові словосполучень із поданих слів, свідчили, що майже 82 відсотки учнів допустили від 3 до 5 і більше помилок. Отже, незважаючи на певні досягнення в теорії навчання української мови як другої, між теорією і практикою на період 80-х рр. існувала суттєва невідповідність. Однією з причин такого становища було те, що до 90-х років вивчення української мови у школах з російською мовою викладання було не обов'язковим. У жодному педагогічному вузі не викладався (і досі не викладається) такий предмет, як "Методика навчання української мови як другої, близькоспорідненої", а отже, вчителі, по суті, не мають належної методичної підготовки.

Аналіз практики навчання та наукової літератури (лінгвістичної, лінгводидактичної, психологічної й психолінгвістичної), що стосується проблеми засвоєння другої мови, напрацьованої не

лише в Україні, але й Білорусії та інших республіках колишнього Союзу, а також Болгарії, Чехословаччині, а також результатів досліджень, присвячених проблемам організації навчальної діяльності на уроках рідної мови (Вашуленко М.С.) та удосконаленню методів і прийомів навчання мови (Біляев О.М., Козачук Г.О., Мельничайко В.Я., Пентилюк М.І., Плиско К.М., Плющ М.Я., Рожило Л.П. та ін.), що дозволило створити необхідну теоретичну базу й обґрунтувати власні підходи до тих чи інших положень лінгводидактичної системи.

У другому розділі монографії *“Наукові засади змісту початкового навчання української мови, як другої, близькоспорідненої”* розглядаються цілі навчання, а також критерії визначення змісту та способи його реалізації в підручниках. Підручник розглядається як один із найважливіших компонентів лінгводидактичної системи.

Аналізуючи цілі навчання, ми слідом за лінгводидактами, які досліджують проблеми вивчення рідної (Біляев О.М., Вашуленко М.С.) та іноземних мов (В.А. Бухбіндер, В. Штраус, В.М. Плахотник), розглядаємо основні та проміжні цілі. Основні визначаються запитамі суспільства і реалізуються через проміжні.

На сучасному етапі розвитку суспільства, коли з набуттям статусу державної українська мова має стати засобом міжнаціонального спілкування в Україні, відбувається переосмислення цілей навчання: від формування елементарних знань, умінь і навичок, як це визначалося раніше, — до формування комунікативних умінь і навичок та виховання інтелектуально розвиненої особистості — громадянина України, який би знав рідну й українську мову та культуру.

Оскільки досягнення цілей навчання другої мови можливе лише за умови застосування відповідних засобів і способів (методів і прийомів) навчання, у розділі аналізується й ця проблема. У 80-90-х рр. вона розглядалася українськими лінгводидактами стосовно рідної мови (Біляев О.М., Мельничайко В.Я., Пентилюк М.І., Плиско К.М., Плющ М.Я., Рожило Л.П.). Що ж стосується навчання другої мови, то найкраще вона розроблена в методиці викладання іноземних мов (В.М. Плахотник). Тому виходячи з даних цієї суміжної науки, ми розглядаємо проблему засобів і способів навчання стосовно української мови як другої, вносимо певні уточнення, що стосуються матеріальних і діяльнісних засобів, зокрема розводимо поняття *засоби* (наочні, технічні) і *способи* навчання (методи і прийоми, системи вправ), аналізуємо питання змістового наповнення навчальних комплексів з точки зору основних цілей навчання.

Однією з основних складових лінгводидактичної системи є зміст навчання. Аналіз цієї проблеми в науковій літературі засвідчує різні підходи до його визначення. Ми розглядаємо цю проблему з позицій сучасної дидактики та соціальних запитів української держави і вважаємо, що *зміст навчання української мови як другої у початкових класах складає систему мінімізованих знань, умінь і навичок з орфоєнії і фонетики, лексики, граматики, орфографії та текстології, а також текстів, завдань і вправ, які забезпечують інтелектуальний розвиток, уміння усного і пи-*

семного мовлення, в тому числі й комунікативного, формування морально-етичних навичок, культурознавчих та світоглядних уявлень учнів.

Орієнтація на основні цілі дозволила визначити головні змістові лінії навчання української мови як другої, а саме: *комунікативну, лінгвістичну, етнокультурознавчу*. Кожна з цих ліній має свій обсяг знань, умінь і навичок, що формують відповідну компетенцію учня.

У процесі дослідження змісту навчання постала проблема критеріїв його відбору для початкових класів. Досвід навчання української мови у школах з російською мовою викладання, а також дослідження українських (Біляєв О.М., Коваль Г.П., Мельниченко І.М., Пашківська Н.А., Пентилюк М.І., Тихова В.І., Чердниченко І.Г.) і білоруських (Супрун А.Є., Катонova Є.М. та ін.) учених свідчать, що основним критерієм відбору змісту навчання є *порівняльний аналіз двох мовних систем*. Його А.Є. Супрун називає “стрижнем” роботи з відбору змісту. Вчений вважає (і наш досвід підтверджує це), що спеціальному вивченню підлягає весь матеріал, який не збігається в обох мовах. Крім зазначеного критерію, не менш важливим він вважає й інші, зокрема, *навчально-методичної доцільності, комунікативної необхідності, частотності, відносної замкнутості*. Наші дослідження засвідчили, що ці критерії доцільно застосовувати не ізольовано, а у взаємозв'язках з основним — порівняльним. Так, відібраний для вивчення на основі порівняльного аналізу правописний матеріал підтверджується ще й методичною доцільністю: якби він не вивчався, учні допускали б орфографічні помилки. Критерій *методичної доцільності* цінний і сам по собі. Його застосування особливо важливе під час визначення послідовності змісту навчального матеріалу, розподілу його за класами (структурування) тощо.

Важливим є й критерій *комунікативної необхідності*. Він застосовується під час визначення словникового мінімуму, відборі граматичного матеріалу тощо. Доцільність застосування кожного із зазначених критеріїв регулюється навчальним матеріалом. Так, під час визначення граматичних форм, що потребують засвоєння, критерій *комунікативної необхідності* настільки важливий, що перебиває критерій частотності.

Цінним є критерій *системності*, або, як його називає А.Є. Супрун, критерій *відносної замкнутості*: відібрана для засвоєння мовна одиниця має розглядатися з точки зору її функціонування у мовленні в усіх можливих зв'язках, насамперед, лексичних та граматичних.

Застосовуючи зазначені критерії, ми уточнили й переконструювали зміст навчального матеріалу з української мови для початкових класів шкіл з російською мовою викладання. У навчальну програму було введено новий розділ — “Усне мовлення”. Його зміст складають орфографічні норми та граматичні форми, визначені на підставі названих вище критеріїв, а також тематика лексики, що охоплювала такі сфери спілкування, як “Людина” (родина, побут, звичаї, традиції), “Суспільство” (школа, навчання, місто, село, країна), “Природа” (порн року, природа, час). Доцільність і ефективність змісту цього розділу була підтверджена експериментально у 80-х рр. під час

дослідного навчання, пов'язаного з переходом початкової школи на 4-річну, та в 90-х — під час спеціального дослідження, проведеного під нашим керівництвом Т.В. Коршун. Порівняльний аналіз як основний критерій застосовувався нами й при уточненні змісту інших розділів програми, що дозволило ввести теми, які раніше було випущено, але вони виявилися методично доцільними.

Свою методичну інтерпретацію зміст навчання знаходить у підручниках. Тому ми розглядаємо їх як важливий компонент лінгводидактичної системи. Під час їх розробки бралися до уваги як загальнодидактичні принципи (науковість, системність, доступність, виховна спрямованість та забезпечення мотиваційної і розвивальної функцій), так і лінгводидактичні, основним з яких є вихування знань із першої мови. Це дістало свою інтерпретацію у способах презентації навчального матеріалу (формулюванні правил, завдань, системах вправ). Крім того, у підручниках знайшов відображення принцип мовленнєвої спрямованості навчального процесу. Цьому був підпорядкований ілюстративний матеріал (підручники для 1 і 2 класів 4-річної та 1 класу 3-річної початкової школи), вправи та завдання до них, система вправ у підручниках для 3(2) та 4(3) класів.

Урахування принципу науковості спричинило уточнення змісту окремих правил, понять, термінів. Забезпечення мотиваційної і розвивальної функцій було реалізовано через систему завдань “для допитливих” і таких, що спонукали учнів до аналізу мовного матеріалу, були своєрідними “головоломками”.

Експериментальна перевірка змісту навчання та способів його презентації у підручниках провадилася на другому етапі дослідження (80-90 рр.). Одночасно була проведена масова апробація підручників Міністерством освіти України. Дослідне навчання і відгуки вчителів підтвердили ефективність наших підходів. У кінці 80-х років підручники були доопрацьовані і видані як стабільні. У них шляхом відповідної презентації мовного матеріалу, а також у підходах до визначення навчальних завдань та систем вправ і їх лексико-граматичної наповнюваності знайшла своє відображення пропонована нами система навчання.

У третьому розділі *“Теоретичні засади методики навчання української мови як другої, близькосторідненої”* розглядаються лінгвістичні, психологічні й психолінгвістичні особливості засвоєння української мови як другої, а також принципи і методи та типологія уроків як основної форми організації навчального процесу. Отже, у реалізації системи навчання української мови як другої ми виділили чотири аспекти, що слугували теоретичною основою дослідження: лінгвістичний, психолого-методичний, психолінгвістичний та дидактичний.

Лінгвістичний аспект передбачав теоретичний аналіз мовознавчої літератури, що стосується української мови та порівняльного аналізу систем російської і української мов, результати якого послужили теоретичною базою для визначення й уточнення змісту, а також способів презентації навчального матеріалу української мови у підручниках, визначення методів і прийомів навчання та системи вправ. Лінгвістичний аналіз навчального матеріалу української мови у порівнянні з

російською, а також аналіз психологічних і психолінгвістичних процесів його засвоєння проводився нами під кутом зору методики, що дало змогу зробити основоположні лінгводидактичні висновки. Так, результати порівняльного аналізу двох мовних систем поставили перед методикою проблему доцільної методичної інтерпретації спільного і відмінного не лише в навчальному процесі, але й у підручниках та дидактичному матеріалі.

Психолого-методичний аспект передбачав дослідження процесу засвоєння матеріалу української мови учнями початкових класів шкіл з російською мовою викладання. Аналіз літератури із зазначеної проблеми та власні спостереження дають підставу стверджувати, що в умовах навчання близькоспоріднених мов українська мова сприймається крізь призму російської. У результаті має місце *перенос* знань, умінь і навичок, набутих у процесі засвоєння російської мови, в українську. Як свідчать дослідження психологів (Леонтьєв О.О.; Рябова Т.В., Славська К.С., Кітроська І.І., Паужа Й.Ф., Супрун А.Є. та ін.), цей перенос має або *позитивний* вияв (*транспозиція*), або *негативний* (*інтерференція*).

У всіх випадках, коли засвоюється матеріал, спільний для обох мов, наявний процес транспозиції, що значно полегшує оволодіння мовою, у випадках розбіжностей (протилежних мовних фактів або таких, що мають частковий збіг) наявна інтерференція. Як показали спостереження, під час засвоєння матеріалу української мови зазначені психологічні явища мають вияв на всіх мовних рівнях: фонетичному, лексичному, граматичному, а під час письма — графічному й орфографічному. З цієї причини у кожному випадку виникає потреба у відповідній організації навчального процесу, спрямованого в одних випадках на *підсилення й організацію* транспозиції, а в інших — на *зменшення і подолання* інтерференції.

С.Я. Рубінштейн, розглядаючи проблему позитивного переносу знань, умінь і навичок зазначає, що для досягнення його адекватності необхідно забезпечити дотримання ряду умов. Серед них: *міцність і свідомість знань, засвоєних на уроках першої мови, оптимальне співвідношення в часі між засвоєнням навчального матеріалу на уроках першої й другої мов; уміння усвідомлювати свої дії і застосовувати їх у новій навчальній ситуації*.

Дослідне навчання показало, що ці умови важливі як для підсилення транспозиції, так і для зменшення інтерференції. Це дозволило зробити методичні висновки про те, що вчителю необхідно: а) домагатися міцності і свідомості знань з першої мови та умінь застосовувати їх у нових умовах; б) відповідно планувати навчальний матеріал; в) передбачати можливий позитивний перенос або інтерференцію і педагогічно керувати ними, застосовуючи відповідні методи та прийоми навчання і системи вправ.

Психолінгвістичний аспект дослідження передбачає аналіз механізмів формування українського мовлення та умов, що забезпечують становлення автономного механізму. В умовах навчання двох мов, у тому числі й близькоспоріднених, у свідомості дітей формуються два механізми

мовлення, які, за визначенням А.Є. Супруна, можуть бути або *автономними*, або *змішаними* (останнє виявляється як мовний суржик). Експериментальне навчання засвідчило, що ефективність формування автономного механізму українського мовлення залежить від того, наскільки чітко учні розрізняють мовні засоби російської й української мов, тобто наскільки диференціюють дві мовні системи. Крім того, ефективність у розвитку умінь спілкуватися українською мовою залежить від мовного середовища, в якому перебувають діти (вдома, у школі та поза нею). Ці психолінгвістичні особливості формування мовлення повинні враховуватись у методиці навчання. Школа має забезпечувати українську мовленнєву практику як у процесі навчання, так і через позакласну роботу. Це одна з найважливіших умов успішного формування українського мовлення, яка відповідає комунікативним цілям навчання.

Психолінгвістика, розглядаючи мовленнєві уміння і навички виокремлює *частково-мовленнєві уміння*, тобто уміння і навички, пов'язані з засвоєнням учнями мови (звуками — норми вимови, словом — лексичний запас, граматику — уміння будувати висловлювання на рівні словосполучень і речень), та *мовленнєві уміння*, пов'язані з видами мовленнєвої діяльності (слухання-розуміння, говоріння, читання і письмо), а також *комунікативні уміння*. Останні передбачають спілкування та його мотив, мету та відповідність соціальним нормам мовленнєвої поведінки, характерним для того чи іншого народу. Зазначені психолінгвістичні особливості є визначальними не лише для методики. Вони накреслюють і відповідний зміст навчання української мови.

Дидактичний аспект дослідження передбачав всебічний аналіз принципів навчання мови, методів і прийомів засвоєння знань та формування мовних і мовленнєвих умінь, а також уроку, як основної форми організації навчального процесу.

Загальновідомо, що будь-яка методика має будуватися на певних принципах, які б ураховували як загальнодидактичні підходи до організації навчання, так і особливості самого предмета. Проблемі принципів навчання в дидактиці приділяло увагу багато вчених, починаючи з К.Д. Ушинського. У лінгводидактиці проблему принципів навчання рідної мови з огляду на їх організовуючу і цілеспрямовуючу функцію аналізували Дмитровський Є.М., Дудников В.О., Огієнко І.Г., Плиско К.М., Стельмахович М.Г. Стосовно другої мови їх розглядали Беляєв Б.М., Бім І.Я., Блінов В.М., Верхоградська Є.О., Городилова Г.Г., Костомаров В.Г., Красєвський Е.Б., Пасов Є.М., Хасанов М.М., Яббаров Г.А. та ін. Однак у визначенні принципів навчання другої мови серед вчених немає єдиної думки. Великою є різниця як у підходах до їх визначення, так і щодо кількості. Однак серед усієї різноманітності принципів автори сходяться на таких із них, як *принцип урахування знань з рідної мови, комунікативної спрямованості навчального процесу, втередження усного мовлення щодо тишемого, принципи функціонально-ситуативного та комплексного підходів до формування мовленнєвих умінь*.

Для методики навчання української мови як другої, близькоспорідненої, особливе значення має *принцип урахування знань з рідної мови*, який в умовах близькоспорідненості посідає провідне місце. Основним його вважають і українські (Біляев О.М., Коваль Г.П., Пашківська Н.А., Пентиліук М.І.) та білоруські (Супрун А.С.) вчені. Крім того, важливими є й принципи випереджувального формування умінь усного мовлення щодо писемного, комунікативної спрямованості навчального процесу, комплексного підходу до формування мовленнєвих умінь і навичок.

Беручи до уваги психологічні та психолінгвістичні особливості засвоєння української мови як другої, ми визначаємо, крім названих, і такі, як *принципи оптимального співвідношення між знаннями та мовними й мовленнєвими уміньми, забезпечення мовного середовища й установки на мовлення, взаємозв'язку в розвитку усного і писемного мовлення*.

Водночас, методика навчання української мови як другої не може не спиратися на принципи, визначені в дидактиці стосовно початкової школи. Це такі з них як: *принцип всебічного розвитку особистості, цілісного впливу навчально-виховного процесу, природовідповідності, наступності й перспективності, мотиваційного забезпечення, співробітництва, індивідуалізації та диференціації, наочності, міцності і дієвості результатів навчання* (О.Я. Савченко). Правда, вони де-що переосмислюються у зв'язку із специфікою навчання української мови як другої.

Для методики навчання будь-якого предмета, зокрема української мови як другої, важливою проблемою є вибір найефективніших методів. Це питання завжди було в центрі уваги дидактів та методистів. В Україні їх досліджували Алексюк А.М., Онищук В.О., Савченко О.Я., Паламарчук В.Ф. та ін. Стосовно навчання рідної мови їх розглядали Біляев О.М., Козачук Г.О., Мельничайко В.Я., Пентиліук М.І., Плиско К.М., Рожило Л.П. (на матеріалі української мови) та Дудников О.В., Федоренко Л.П. (на матеріалі російської). Цінними для нас були і методи навчання іноземних мов: російської мови як іноземної, які найбільш детально розглядає Г.Г. Городилова, та російської мови в національних школах (Успенський М.Б., Яббаров Г.А. та інші). Слід зазначити, що з усіх розглянутих авторами методів у 20-30 рр. на уроках української мови як другої мали застосування *прямий*, або перекладний метод, *порівняльно-граматичний* і *комбінований* методи. На сучасному етапі навчання української мови як другої практично застосовуються всі прийоми, характерні для комбінованого методу.

Серед останніх досліджень проблеми методів навчання мови лінгводидактами найбільш вагомою, на нашу думку, стала праця М.Б. Успенського, який, розглядаючи методи навчання російської мови як другої, класифікує їх, враховуючи не лише способи й характер навчальної діяльності школярів, але й відповідність способів навчання змісту та загальній меті навчання. Виходячи з цього, всі методи навчання він ділить на три групи: 1) методи здобуття теоретичних знань з мови, 2) методи формування мовленнєвих умінь і навичок, 3) контрольно-перевірні методи.

Методи одержання нових знань М.Б. Успенський, слідом за І.Я. Лернером та М.М. Скаткіним, називає *пізнавальними*, а методи формування мовленнєвих умінь і навичок — *тренувальними*. До пізнавальних методів він відносить, як це прийнято і в дидактиці, пояснювально-ілюстративний, проблемний, або пошуковий, частково-проблемний, або метод евристичної бесіди. Типологію тренувальних методів М.Б. Успенський здійснює за характером мовленнєвої діяльності. Серед них він визначає *імітаційний*, або *наслідувальний*, *оперативний* і *комунікативний* методи.

Класифікація методів і прийомів навчання другої мови, запропонована М.Б. Успенським, найбільш прийнятна і для методики навчання української мови як другої. Найцінніше в ній те, що методи навчання, які розглядає вчений, забезпечують формування знань з мови (лінгвістичну компетенцію), та мовленнєвих і комунікативних умінь і навичок (комунікативну компетенцію). Водночас застосування зазначених вище методів і прийомів в умовах навчання української мови як другої має певну специфіку, зумовлену особливостями опанування української мови російськомовними учнями.

Вибір методів і прийомів навчання української мови залежить від багатьох факторів. Серед них на перше місце слід поставити цілі та етап навчання, співвідношення навчального матеріалу російської й української мов, зміст і лінгвістичний характер матеріалу. Крім того, при застосуванні методів необхідно враховувати вікові особливості та загальний розвиток учнів. Саме цими факторами і зумовлюється різноманітність прийомів та методів навчання. Різні методи і прийоми існують для формування частково-мовленнєвих та мовленнєвих умінь і для засвоєння знань з мови. Однак спільним для них є використання *прийому зіставлення*, який деякі методисти (Реформатський М., Мразек Р., Кржижкова Г., Стржижова А.) називають *методом*. Вчені (Вагнер В., Успенський М. Б.) називають дві форми цього прийому: *приховане* зіставлення і *відкрите*. Приховане зіставлення не виноситься на урок, воно є способом організації навчального процесу, відкрите є одним з навчальних прийомів.

Близькоспорідненість російської та української мов, схожість їх структур майже на всіх мовних рівнях (фонетичному, лексичному, граматичному) і поряд з цим наявність розбіжностей (теж на всіх мовних рівнях), зумовлюють необхідність постійного врахування в навчальному процесі спільного та відмінного. Тому в методиці навчання української мови зіставлення розглядається і як *організуюча основа навчального процесу* (приховане зіставлення), і як один з ефективних *прийомів*, що запобігає інтерференції (відкрите зіставлення).

Як уже зазначалося, приховане зіставлення не виноситься на урок. Воно є організуючою основою навчання і застосовується під час визначення змісту навчального матеріалу в програмах і підручниках, формулюванні навчальної мети та завдань уроку тощо. Прийом *відкритого* зіставлення використовується у навчальному процесі, якщо матеріал не збігається в обох мовах. Як по-

казали наші дослідження, цей прийом найефективніший на етапі пояснення нового матеріалу з метою його диференціації в обох мовах. Він є основою для евристичної бесіди під час застосування частково-проблемного методу.

Численні дослідження, здійснені в Україні (Біляев О.М., Богуш А.М., Коваль Г.П., Мельниченко І.М., Пашківська Н.А., Чередниченко І.Г.) та за її межами (Реформатський М., Успенський М.Б. (Російська Федерація), Вагнер В. (Словаччина), Кржижкова Г. (Чехія), Бабов Г.К. (Болгарія), в тому числі й власні, стверджують, що прийом відкритого зіставлення сприяє усвідомленню суті розбіжностей, зменшує, а то й запобігає інтерференції. Зміст відкритих зіставлень залежить від результатів порівняльного аналізу відповідного матеріалу російської й української мов. Використовуючи цей прийом, необхідно відштовхуватися від першої мови, оскільки друга сприймається "крізь призму першої" (Александрян К.А., Біляев О. М.). Як показали наші дослідження, неправомірними є зіставлення лексичних одиниць, що мають однакове значення, але різне звукове й графічне оформлення (имя существительное — іменник).

Слід зазначити, що з пізнавальних методів найбільш ефективним є використання частково-проблемного, в основі якого лежить зіставлення фактів російської й української мов. В умовах навчання української мови як другої проблемний метод має обмежене використання.

У початковій школі формуються практичні уміння говорити, читати й писати. Тому широке застосування мають тренувальні методи навчання. Серед них: *імітаційний, репродуктивний, оперативний і продуктивно-творчий*, або *комунікативний* методи (за М.Б. Успенським). Кожен з них має реальний вияв у практичних вправах як на етапі формування усного мовлення, так і під час писемного. Співвідношення між тренувальними методами, типами вправ та етапами їх застосування показано в табл. 1.

Таблиця 1

МЕТОДИ НАВЧАННЯ ТА ТИПИ ВПРАВ

№ п/п	Назва методу	Типи вправ	Етапи застосування
1	Імітаційний	<i>Імітаційні</i> : відтворення зразка, промовляння	Формування частково-мовленнєвих умінь
2	Репродуктивний	<i>Репродуктивні</i> : переказування, розповідь напам'ять, читання, списування	Формування частково-мовленнєвих умінь та умінь писемного мовлення (графічних, орфографічних, граматичних)
3	Оперативний	<i>Мовні</i> : аналітичні, аналітико-конструктивні (визначення голосних, приголосних, аналіз будови слова; складання слів за схемами (ПП, ПС)) <i>Умовно-мовленнєві</i> : конструктивні та їх види (підстановчі, трансформаційні)	Усвідомлення мовних знань та формування орфографічних, граматичних та мовленнєвих умінь
4	Комунікативний	<i>Продуктивно-творчі</i> (комунікативні): монологи (розповіді, описи), діалоги	Формування умінь діалогічного й монологічного мовлення

Специфіка їх застосування обумовлюється особливостями навчального матеріалу та конкретними цілями.

Розглядаючи оперативний метод у навчанні української мови як другої, ми визначили, крім *аналітичних* вправ, в основі яких лежить аналіз мовного матеріалу (підкреслити букви, що позначають голосні звуки, позначити корінь і закінчення в слові тощо) ще й *аналітико-конструктивні*, оскільки в основі конструювання слова, словосполучення, речення лежить аналіз.

Новими для методики навчання української мови у школі з російською мовою викладання є *підстановчі* і *трансформаційні* вправи, які можна віднести до конструктивних. Як показали дослідження, проведені на матеріалі іноземної мови (С.І. Вишневський), вони сприяють активному засвоєнню лексики та граматичних форм. Застосування підстановчих вправ під час формування усного мовлення на матеріалі української мови підтвердило їх ефективність (Л.О. Кутенко). Так само засвідчили високу результативність трансформаційні вправи. Вони викликають значний інтерес в учнів, сприяють формуванню діалогічного мовлення типу: "учень — учень", а не "учитель — учень", як це поширено в практиці.

Подані в таблиці види вправ оперативного методу є перехідною ланкою від *оперативної* до *комунікативної* діяльності. Щоб активізувати її, в методиці рекомендується використовувати *комунікативний* метод, який реалізується у вправах продуктивно-творчого характеру, в основі яких лежить мотив, тобто бажання висловити думку, щоб повідомити щось, переконатися, спонукати до дії, запитати. Серед таких вправ найефективнішими є *ситуативні*. Дослідження ефективності їх застосування під час формування діалогічного мовлення першокласників (В.А. Трунова), проведене під нашим керівництвом, засвідчило їх високу результативність.

Зазначені вище методи і прийоми навчання української мови знаходять реалізацію в навчальному процесі, основною формою організації якого є *урок*. Це складний і важливий елемент лінгводидактичної системи. У ньому відображаються цілі та зміст навчання, принципи та методи, системи вправ, враховуються лінгвістичний характер матеріалу, психологічні та психолінгвістичні особливості процесу засвоєння. Розглядаючи проблеми уроку, О.Я. Савченко, зокрема, зазначає, що організація навчальної діяльності залежить від його цілей, змісту і готовності учнів. Стосовно української мови як другої, навчальна мета уроку залежить і від врахування ступеня збігу навчального матеріалу російської та української мов. Отже, зміст уроку, його структура, способи організації навчальної діяльності визначаються специфікою предмета, цілями навчання, а також змістом навчального матеріалу. Так, курс української мови у початкових класах шкіл з російською мовою викладання складається з таких розділів: I. Усне мовлення. II. Мова і мовлення. Правопис. III. Читання і розвиток мовлення. Кожен з цих розділів має свої конкретні цілі і свій зміст. Тому уроки усного мовлення відрізняються від уроків, на яких опрацьовується мовний матеріал як за

своїм змістом, так і за структурою. Вони, відповідно до поставлених конкретних цілей, складаються з таких основних етапів:

1. Активізація знань та мовленнєвих умінь і навичок.
2. Формування (корекція) нових знань та первинних мовленнєвих умінь.
3. Підсумок знань з елементами контролю.

Ці етапи можуть змінюватися та доповнюватися залежно від змісту і навчальних завдань.

Уроки, на яких засвоюються знання з мови та формуються відповідні правописні чи граматичні, а також мовленнєві уміння, мають свої особливості. Як показало дослідження, навчальна мета, тип і структура таких уроків залежить від ступеня збігу матеріалу в російській та українській мовах (див. табл. 2).

Таблиця 2

ТИПОЛОГІЯ УРОКІВ МОВИ

(на основі врахування ступеня збігу навчального матеріалу)

№ п/п	Ступінь збігу навчального матеріалу	Тип уроку	Навчальна мета	Структура
1	Матеріал повністю збігається в обох мовах	Транспозиційний	Засвоїти терміни. Активізувати знання, уміння і навички, засвоєні на уроках російської мови і застосувати їх на українському мовному матеріалі	I. Засвоєння термінів української мови. II. Активізація знань. III. Вправи на повне застосування знань, умінь і навичок
2	Матеріал, протилежний в обох мовах	Корекційний	Провести корекцію знань, умінь і навичок	I. Корекція знань II. Відпрацювання корекцій
3	Матеріал збігається частково	Транспозиційно-корекційний	Активізувати знання, що є спільними й провести корекцію знань, умінь і навичок, що не збігаються	I. Активізація знань, що є спільними в обох мовах II. Корекція знань, що не збігаються III. Відпрацювання корекцій
4	Матеріал, властивий лише українській мові	Формування знань, умінь і навичок (комбінований)	Формувати знання, уміння і навички	I. Пояснення нового матеріалу II. Формування знань, умінь і навичок

У наведеній таблиці подано чотири типи уроків. З них найчастіше використовуються уроки I і III типу, оскільки матеріал, що повністю збігається, становить понад 46, а частково — близько 50 відсотків.

Уроки *транспозиційного характеру* мають великі можливості для розвитку й удосконалення мовленнєвих та комунікативних умінь, оскільки вивільняється час, який мав би бути затрачений на пояснення нового матеріалу та виконання вправ на часткове застосування знань. Натомість

використовуються вправи на їх повне застосування. Це переважно вправи оперативного (аналітико-конструктивні, умовно-мовленнєві) і комунікативного (продуктивно-творчі) методів, які можуть супроводжуватися мовними завданнями. Важливе значення на таких уроках має робота над засвоєнням українських термінів. У протилежному випадку буде використовуватися російська термінологія, що призводить до мовленнєвої неохайності, суржику. Ефективність уроків транспозиційного характеру залежить від врахування факторів, які обумовлюють перенос знань, умінь і навичок.

При проведенні уроків *транспозиційно-корекційного характеру* необхідно враховувати варіативність спільного. В одних випадках на етапі активізації знань достатньо зазначити: *в українській мові, так само як і в російській...*, наприклад, приголосні не подовжуються у вимові (каса, алея, тролейбус), а в інших, зокрема, під час опрацювання граматичного матеріалу, доцільно шляхом постановки відповідних запитань підвести учнів до розуміння спільності, наприклад, граматичної основи мовного явища (відмінка, особи) за різниці у граматичних формах. В обох варіантах активізація знань, що є спільними, лише опора для наступного розмежування (корекції) написань чи граматичних форм. Відпрацювання корекцій (поправок відповідно до закономірностей української мови) є найскладнішим етапом, оскільки тут діє інтерференція. Тому оволодіння навчальним матеріалом української мови і, відповідно, формування відповідних умінь і навичок уповільнюється, супроводжується численними помилками і потребує більшої кількості вправ та систематичного повторення.

Серед вимог, які ставляться до уроку української мови як другої, є загальнодидактичні й лінгводидактичні, що впливають із принципів її навчання. Це, крім *врахування знань з першої мови, створення українського мовленнєвого середовища, установка на українське мовлення, комунікативна спрямованість навчального процесу*, що забезпечують його ефективність.

Успішність у формуванні комунікативних умінь багато в чому залежить від того, як часто учні користуються українською мовою. Тому важливою умовою досягнення успіхів у володінні українським мовлення є організація позакласної роботи, основною формою якої є гра (рольова, інсценування казок, участь у підготовці і проведенні народних свят), яка спонукає дітей до користування українською мовою.

Розглянуті нами лінгвістичні, психолого-методичні, психолінгвістичні та дидактичні аспекти проблеми навчання української мови як другої послужили теоретичною базою для розробки методики. Їй присвячений четвертий розділ монографії *"Методика навчання української мови як другої"*.

Розглядаючи технологію навчання української мови як другої, ми зробили порівняльний аналіз методики рідної (російської й української) мови та української як другої й дійшли висновку, що у методах, прийомах і способах навчання є багато спільного. Однак поряд з цим є й низка від-

мінностей, зумовлених психологічними та психолінгвістичними особливостями засвоєння української мови як другої, близькоспорідненої. Саме вони визначають специфіку методики. Насамперед, враховується той факт, що до школи учні майже не володіють українським мовленням. Крім того, методика бере до уваги один з основних принципів навчання другої мови — врахування знань з першої. Проблема врахування співвідношення систем російської й української мов, а отже, знань, умінь і навичок, — одна з найважливіших і найскладніших в умовах навчання близькоспоріднених мов. Саме нею зумовлюються зміст навчання та побудова всього курсу української мови, способи презентації навчального матеріалу в підручниках, раціональний добір систем вправ та вибір методів і прийомів навчання.

У процесі дослідження була розроблена й апробована *методика кожного розділу програми*.

1. Методика формування усного і початкових умінь писемного мовлення.

При розробці цього курсу були враховані результати досліджень, що стосувалися проблеми формування усного мовлення, проведені в Україні (Богущ А.М., Гудзик І.П., Коршун Т.В.), Білорусії (Анохіна В.В.), Болгарії (Бабов Г.К.), Росії (Коток Ю.В.), а також у методиці навчання російської мови як іноземної та іноземних мов (Городилова Г.Г., Вишневський Є.І., Лапідус Б.А., Павов Є.Г., Пальмер Г.). Крім того, враховувалися результати власних спостережень та експериментального навчання за розробленою під нашим керівництвом методикою (Кутенко Л.О.). Зважаючи на наявність спільних явищ і тих, які не збігаються в обох мовах (на рівні орфоєпії, лексики, граматичних форм), ми дійшли висновку, що в основі методики має лежати *транспозиційно-корекційний* підхід.

Під час формування усного мовлення на основі теорії мовленнєвої діяльності був розроблений відповідний комплекс завдань. Методи і прийоми та зміст навчального матеріалу добиралися відповідно до видів мовленнєвої діяльності і забезпечували аудіювання, говоріння (частково-мовленнєві й мовленнєві уміння) та розвиток комунікативного мовлення. Так само, враховуючи спільне й відмінне у графічних системах української й російської мов, було здійснено відбір букв, які підлягають вивченню (враховувалися відмінності у їх звуковому значенні та графічному зображенні), визначено послідовність їх засвоєння з точки зору зменшення інтерферуючого впливу навичок російської мови, розроблено види вправ та їх систематизацію на етапі формування умінь писати.

Читання як вид мовленнєвої діяльності на початковому етапі було підпорядковано удосконаленню умінь слухати-розуміти українську мову, формуванню частково-мовленнєвих, мовленнєвих та комунікативних умінь. З цієї метою у підручниках з української мови для 1 класу 3-річної і 2 класу 4-річної початкової школи було дібрано спеціальні тексти та введено малюнки функціонального характеру. Вони слугували матеріалом для відповідних вправ. При цьому враховувалися розбіжності у вимові слів, граматичних формах тощо.

Серед методів, які використовувалися на етапі формування й розвитку усного українського мовлення, найефективнішими виявились: пояснювально-ілюстративний, імітаційний та репродуктивний, а також продуктивно-творчий (для формування комунікативних умінь).

2. *Методика вивчення розділу "Мова і мовлення. Правосис".* З огляду на спільне і відмінне у змісті навчального матеріалу методика цього розділу будувалася як *транспозиційно-корекційна*. Враховувалось, що всі фонетичні й граматичні поняття є спільними для обох мов. Отже, завдання полягало в засвоєнні термінів та транспозиції знань, здобутих на уроках російської мови. Такий підхід значно економив час, відведений на опрацювання зазначеного матеріалу, дозволяв вивчати його методом укрупнених одиниць, підпорядковувати навчальний процес розвитку мовленнєвих та комунікативних умінь.

Розроблена нами система вправ і завдань була спрямована не на відтворення знань, засвоєних на уроках російської мови, а на їх активізацію і застосування на українському мовному матеріалі. Такими були вправи на класифікацію, аналіз, творчі вправи, спрямовані на розвиток умінь будувати тексти різних типів з наступним аналізом окремих слів, речень, залежно від теми, яка вивчалася на уроці.

У змісті навчального матеріалу, що є предметом засвоєння у 3(2) класах значне місце відводиться орфографії. У процесі дослідження було здійснено лінгвістичний аналіз орфографічного матеріалу української мови. Виявлено, що в початкових класах переважають фонетичні написання. Вони складають понад 73 відсотки від усіх написань (морфологічні — близько 16 відсотків, семантичні — 11). Крім того, з метою виявлення пунктів збігу й розбіжностей був проведений порівняльний аналіз орфографічного матеріалу російської й української мов. Якщо в попередніх дослідженнях стосовно російської мови (Мельниченко І.М., Коваль Г.П.), було виявлено 4 групи написань (ті, що збігаються повністю, частково, є протилежними, специфічними), то на основі порівняльного аналізу ми об'єднали матеріал у 3 групи: до I — віднесено той, що збігається повністю, до II — такий, що збігається частково, до III — той, що є специфічним, тобто властивим лише українській мові. Найбільшою виявилася друга група.

Подальший аналіз змісту орфографічних правил, віднесених до цієї групи, у порівнянні з відповідними російськими, виявив різну варіативність збігу й розбіжностей. Усе це мало враховуватись у методиці. Тому ми дійшли висновку, що методика формування орфографічних умінь і навичок з української мови, яка вивчається як друга, близькоспоріднена, має варіативний характер. У її виборі в кожному конкретному випадку слід урахувати: а) лінгвістичний характер орфограм; б) результат порівняльного аналізу орфографічного матеріалу російської й української мов. Цікаво, що, як виявив порівняльний аналіз лінгвістичної природи орфограм, збігалися повністю семантичні й морфологічні написання (за способом дії), частково збігалися фонетичні. З огляду на те, що в основі їх лежать орфоепічні уміння, велика увага приділялася удосконаленню вимови.

Крім того, ефективність пропонованої методики досягалася за рахунок системи орфографічних вправ, їх варіативності щодо кожної групи правил та орфографічних завдань, які супроводжували такі вправи. В одних випадках вони спрямовувалися на усвідомлення спільного в обох мовах (транспозиційні), в інших — на диференціацію написань (корекційні) та відпрацювання корекцій.

У програмі з української мови в розділі “Мова і мовлення. Правопис” важливе місце було відведено оволодінню граматичним ладом української мови.

3. Розробляючи *методику засвоєння граматичного матеріалу*, ми, як і в попередньому випадку, вдалися до порівняльного аналізу граматичних систем російської й української мов. Його результати переконують, що всі граматичні поняття збігаються в обох мовах. Ряд розбіжностей спостерігається у суфіксах і префіксах та відмінкових закінченнях слів — різних частин мови. Часто це були лексеми, що мали незначні фонетико-графічні відмінності за спільної граматичної основи (належності до тієї чи іншої частини мови). Це дало змогу весь граматичний матеріал поділити на дві групи: I — спільний для обох мов (граматичні поняття і деякі граматичні форми); II — матеріал, що збігається частково (за спільної граматичної основи: рід і число деяких іменників, граматичні форми). Враховуючи це, методика засвоєння граматичного матеріалу також будувалася як *транспозиційно-корекційна*. Якщо традиційно вивчення граматичного матеріалу було спрямовано на засвоєння теоретичних знань та умінь змінювати окремі слова (іменники та прикметники за відмінками, дієслова — за особами), то у розробленій нами методиці основна увага надавалася оволодінню вміннями граматично правильно вживати їх, будуючи висловлювання (словосполучення, речення). Цьому завданню підпорядковувалися системи вправ. У їх розробці ми брали до уваги результати досліджень, що стосувалися формування граматичних умінь під час оволодіння другою мовою (Лопідус Б.А., Місяць Н.К., Панченко М.А., Пасов Є.І., Паужа Й.Ф.). Зокрема, важливим для нас було розрізнення в методиці *мовних* і *мовленнєвих* вправ. Зміст мовних вправ і граматичні завдання до них в умовах навчання української мови як другої мали корекційний характер. Серед таких вправ, які супроводжувалися граматичним завданням, найефективнішими виявилися *конструктивні*. Беручи до уваги той факт, що граматичні форми української мови також здебільшого мають фонетичний характер (відповідають літературній вимові), велика роль при їх засвоєнні відводилася відпрацюванню в усному мовленні вже на етапі корекції, а також під час формування умінь вживати слова — різні частини мови — в усному мовленні через систему *умовно-мовленнєвих* вправ, які спонукали учнів будувати висловлювання у зв’язку з мовленнєвою ситуацією, створеною вчителем.

Зважаючи на те, що основною ціллю навчання української мови є формування комунікативних умінь, було розглянуто напрями і види роботи з розвитку мовлення на уроках української мови як другої. Ця проблема є однією з найскладніших, оскільки вчителі, як правило, підпорядковують уроки засвоєнню теоретичних знань та формуванню орфографічної грамотності, хоч остання,

за недостатньої сформованості усного мовлення, лишається на досить низькому рівні. Саме тому в нашому дослідженні під час вивчення мовного матеріалу велика увага надавалася розвитку умінь усного мовлення, що є базою для писемного. Робота проводилась у таких напрямках:

- удосконалення орфоепічних умінь;
- збагачення й активізація словникового запасу;
- корекція й удосконалення граматичних умінь;
- розвиток умінь діалогічного й монологічного мовлення.

Її зміст обумовлювався темою уроку та етапом опрацювання мовного матеріалу.

Однією з важливих складових мовленнєвої діяльності є читання. Тому, з огляду на специфіку читання українською мовою, у монографії цьому виду роботи присвячено окремий **п'ятий** розділ "*Читання як вид мовленнєвої діяльності і його методика*", де розглядаються завдання та значення цих уроків, дається аналіз читацьких умінь учнів і труднощів, які виникають у процесі їх становлення, а також пропонуються прийоми удосконалення читацьких умінь та розвитку українського мовлення на уроках читання.

Під час розробки методики було враховано, що на уроки українського читання навчальним планом відведено всього 2 год. на тиждень. Тому ставилося завдання інтенсифікації навчального процесу за рахунок умінь, сформованих на уроках російського читання. При цьому враховувалося, що в основі графічних систем обох мов лежить кирилиця, отже, в алфавіті порівняно незначні відмінності. У зв'язку з цим методика навчання читати українською мовою на початковому етапі мала транспозиційно-корекційний характер, на наступних — корекційний.

Спостереження на уроках за якістю читання українською мовою дозволило виявити ряд труднощів, які супроводжують читання у названих умовах. Виявлено типи помилок, пов'язані з інтерференцією орфоепічних та графічних навичок. Помилки допускалися і в силу того, що багато українських слів були незнайомими, діти читали їх вперше, тому темп читання уповільнювався, слова перекручувалися, неправильно наголошувалися тощо. Саме тому й була розроблена корекційна методика читання, яка передбачала попереднє відпрацювання усіх випадків, де можливі помилки під впливом інтерференції (вправлення у читанні складів та слів з буквами *и, е, є, з, ч, ц*). Крім того, була розроблена методика тренувального читання текстів. Все це підпорядковувалося відпрацюванню навичок *правильного і свідомого* читання. Останнє передбачало попередню словникову роботу (до читання тексту) на противагу шкільній практиці, де вона провадиться, як правило, після читання тексту вчителем.

Методика словникової роботи складалася з двох етапів: на першому вона передбачала активізацію зорових, слухових і артикуляційних аналізаторів, тому нові слова записувалися на дошці. Учитель читав їх, чітко вимовляючи кожне (давав зразок вимови), пояснював значення, після чого слова читали учні хором разом з учителем 2-3 рази (бралося до уваги, що, як показали досліджен-

ня, артикулювання сприяє запам'ятовуванню). На другому етапі — етапі відпрацювання слів у мовленні — учні привчалися вживати такі слова. Для цього відповідно формувалися запитання і завдання. Така методика забезпечувала високий рівень запам'ятання слів. З 10 слів і словосполучень, які в середньому відпрацьовувалися на уроці, засвоювалися: 9-10 слів — 70, 6 відсотками учнів класу, 7-8 слів — 12, 2, 5-6 слів — 5, 2 відсотками.

На наступних етапах навчання читати українською мовою (починаючи з II півріччя 2 класу 3-річної та у 3(4) класі) ставилося завдання удосконалення темпу читання. З цією метою, крім власних, використовувалися результати досліджень Гудзик І.П., Науменко В.О., Скрипченко Н.Ф., Федоренко І.Т., що стосувалися проблем, пов'язаних з формуванням читацьких навичок учнів, враховувалися досягнення передового педагогічного досвіду (Габулова Р. М.), проводилася також робота над удосконаленням умінь і навичок виразного читання. Слід зазначити, що ці уміння (як і темп), якщо вони були добре сформовані на уроках російського, учні переносили й на читання українською мовою. Проте у більшості випадків вони потребували удосконалення. З цією метою було використано вправи, розроблені у вітчизняній методичці (Гудзик І.П., Буяльський Б.А., Захарчук З.О., Капська А.Й., Коваль Г.П.). Часто ці вправи вчителі стали використовувати й на уроках російського читання, що дало помітні результати.

Розроблена методика читання передбачала також роботу з розвитку й удосконалення умінь діалогічного й монологічного мовлення. З цією метою ефективними були рольові ігри (під час вивчення казок), діалог за змістом прочитаного (робота в парах), розповіді за малюнком, опис героїв за уявою, продовження тексту (за завданнями вчителя) тощо. Як результат, учні експериментальних класів оволоділи на належному рівні не лише читацькими навичками, але й умінням спілкуватися українською мовою. Цьому сприяла вся система навчання.

ВИСНОВКИ

У дисертації (монографії) представлено теоретичне узагальнення й нове вирішення актуальної наукової проблеми, що стосується навчання української мови як державної у початкових класах шкіл з російською мовою викладання, і виявляється у розробці, теоретичному й експериментальному обґрунтуванні цілісної лінгводидактичної системи, яка має багаторівневий характер і включає взаємопов'язані і взаємопроникаючі підсистеми. Доводиться, що організація навчальної діяльності має здійснюватися з урахуванням взаємозв'язку і взаємозалежностей компонентів системи: цілей, змісту, принципів, методів і прийомів, а також уроку, як основної форми організації навчального процесу, підкреслюється цілеспрямоване значення основних цілей навчання, які виступають системотвірним компонентом та реалізуються й конкретизуються через проміжні цілі і навчальні завдання.

Дослідження має теоретичне і прикладне значення й спрямоване на удосконалення технології навчання української мови як другої.

У результаті дослідження встановлено, що зміст навчання української мови як компонент системи визначається на підставі основного критерію — порівняльного аналізу першої (у даному випадку російської) й української мов. Всі інші критерії є супровідними і під час визначення змісту використовуються у взаємозв'язку з основним.

Підручник з української мови як другої є одним із найважливіших компонентів лінгводидактичної системи, оскільки у ньому реалізується не лише зміст, але й принципи та технологія навчання. Він має будуватися на основі дидактичних принципів — науковості, доступності, системності та виховної спрямованості навчання, а також лінгводидактичних, основними з яких є врахування результатів порівняльного аналізу першої та другої мов, забезпечення комунікативної спрямованості навчального процесу, і мати *систематизуючо-корекційний* характер. Як і підручник з рідної мови, він повинен відповідати таким вимогам, як забезпечення мотиваційної й розвивальної функцій та особистісно орієнтованої моделі навчання.

Теоретичну основу методики навчання української мови як другої становлять: а) результати порівняльного аналізу російської й української мов; б) лінгвістичні особливості української; в) психологічні та психолінгвістичні особливості її засвоєння; г) дидактичні й лінгводидактичні принципи та методи і прийоми навчання.

Лінгводидактичними принципами навчання другої мови є: *врахування знань з першої, втепереджувальне формування усного мовлення щодо писемного, комплексний підхід до формування мовленнєвих умінь, комунікативна спрямованість навчального процесу, забезпечення мовного середовища та установки на мовлення у процесі навчання.*

На уроках української мови як другої, так само, як і на уроках першої, використовуються пізнавальні та тренувальні методи навчання, застосування яких має певну специфіку, обумовлену особливостями засвоєння другої мови. Вибір методів і прийомів навчання української мови як другої залежить від змісту та етапу навчання, співвідношення навчального матеріалу першої і другої мов, змісту і лінгвістичного характеру мовних фактів тощо.

З-поміж пізнавальних методів найефективнішим є частково-проблемний або метод евристичної бесіди, в основі якої лежить прийом міжмовного зіставлення фактів російської й української мов; з-поміж тренувальних (залежно від етапу навчання) — імітаційний, оперативний і комунікативний, які реалізуються через системи відповідних вправ.

У процесі навчання української мови як другої, близькоспорідненої, важливе місце займає *зіставлення фактів російської й української мов у двох його формах — прихованій і відкритій*. Приховане зіставлення не виноситься на урок і служить *організаційною основою* навчального процесу, відкрите — є одним із *важливих навчальних прийомів*, який використовується з метою корекції на

етапі пояснення нового матеріалу, що не збігається з відповідним матеріалом російської повністю (є протилежним) чи частково. Зміст міжмовних зіставлень визначається змістом розбіжностей на рівні вимови і написання. Навчальні завдання та система вправ у цих випадках також мають корекційний характер, їх зміст визначається на основі прихованого зіставлення.

Урок є не лише формою організації навчального процесу, але й одним з компонентів лінгводидактичної системи. У ньому знаходять своє застосування як дидактичні, так і лінгводидактичні принципи, враховуються лінгвістичні, психологічні та психолінгвістичні особливості засвоєння української мови як другої. Зміст уроку, його тип, структура, навчальна мета й способи організації навчальної діяльності залежать від цілей, етапу навчання та ступеня збігу навчального матеріалу в обох мовах — російській та українській.

Враховуючи те, що в обох мовах спільні й відмінні явища спостерігаються на всіх мовних рівнях, методика навчання української мови як другої має в основному транспозиційно-корекційний характер.

Основні висновки і результати дослідження можуть бути використані при визначенні змісту початкового навчання української мови у школах з іншими національними мовами, а також при розробці курсів та спецкурсів з методики навчання української мови як державної для факультетів початкового навчання вищих педагогічних закладів I і II рівня акредитації. Разом з тим потребують свого подальшого дослідження проблеми, пов'язані із визначенням орфоепічного, лексичного, граматичного мінімумів, засвоєнням граматичного ладу української мови у процесі формування усного мовлення та під час вивчення частин мови, формування культури українського мовлення учнів початкових класів, розвитку діалогічного (монологічного) мовлення, використання українознавчих текстів як основи комплексного формування мовних та етнокультурознавчих знань і розвитку мовлення.

Результати наукового дослідження автора відбито в 110 публікаціях. З них:

І. МОНОГРАФІЇ. МЕТОДИЧНІ ПОСІБНИКИ.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ. ЛИСТИ

1. Хорошковська О.Н. Лінгводидактична система початкового навчання української мови у школах з російською мовою викладання. - К.: УкрНДПСК, 1999. - 305 с.
2. Хорошковська О.Н. Методичні рекомендації до вивчення української мови у 3 кл. - К.: ККТНК, ч. I - 1978, ч. II - 1979. - 102 с.
3. Хорошковська О.Н., Кутенко Л.О. Уроки української мови у 1 експериментальних класах шкіл з російською мовою навчання. - К.: ККТНК, 1982. - 106 с.
4. Хорошковська О.Н. Методичні рекомендації до уроків української мови в перших дослідних класах шкіл з російською мовою навчання. - К.: ККТНК, 1983. - 97 с.

5. Хорошковська О.Н. Методичні рекомендації до уроків української мови в других дослідних класах шкіл з російською мовою навчання. - К.: ККТНК, 1983. - 108 с.
6. Хорошковська О.Н. Диференційовані завдання з української мови для 2 кл. шкіл з російською мовою навчання. - К.: Рад. школа, 1983. - 140 с.
7. Хорошковська О.Н. Розвиток мовлення молодших школярів: Посібник для вчителів. - К.: Рад. школа, 1985. - 96 с.
8. Хорошковська О.Н., Воскресенська Н.О., Свашенко А.О. Методичні рекомендації до уроків української мови в 3 кл.: Посібник для вчителів. - К.: Рад. школа, 1986. - 158 с.
9. Хорошковська О.Н. Уроки української мови у 2 кл. 4-річної початкової школи з російською мовою навчання. - К.: Рад. школа, 1986. - 158 с.
10. Голубицька В.В., Хорошковська О.Н. Таблиці з граматики української мови. - К.: Рад. школа, 1986. - 20 табл.
11. Хорошковська О.Н., Охота Г.І. Таблиці з орфографії української мови. - К.: Рад. школа, 1986. - 20 табл.
12. Хорошковська О.Н. Звуковий посібник до уроків української мови. - М.: Мелодія, 1986. - 6 платівок.
13. Хорошковська О.Н., Охота Г.І. Давай поговоримо: Наочний посібник до уроків української мови у 2 кл. - К.: Мистецтво, 1986. - 10 табл.
14. Хорошковська О.Н. Речення: Діафільм. - К.: Укрнаукфільм, 1987. - 24 кадри.
15. Хорошковська О.Н. Методика вивчення фонетики і графіки (розділ V). Методика вивчення орфографії (розділ VI): Методика викладання української мови // Навчальний посібник для педучилищ / За ред. С.І. Дорошенка. - К.: Вища школа, 1989. - С. 197-247.
16. Хорошковська О.Н., Охота Г.І. Українська мова в 3 кл. 4-річної початкової школи з російською мовою навчання // Посібник для вчителів. - К.: Рад. школа, 1988. - 138 с.
17. Хорошковська О.Н., Воскресенська Н.О., Свашенко А.О. Українська мова в 4 кл. 4-річної початкової школи з російською мовою навчання // Посібник для вчителів. - К.: Рад. школа, 1989. - 146 с.
18. Хорошковська О.Н., Кудикіна Н.В. Навчаємо розмовляти українською // Посібник для вихователів дитячих дошкільних закладів. - К.: Альфа-М, 1997. - 164 с.
19. Хорошковська О. Н. Українська мова в школах з російською мовою викладання: Про рівень знань, умінь і навичок і підготовку молодших школярів до навчання у 4 класі // Початкова школа. -1978. - № 8. - С. 5-12.
20. Хорошковська О. Н. Українська мова в школах з російською мовою викладання: Про рівень знань, умінь і навичок (за підсумками 1979/80 навч. року) // Початкова школа. -1980. - № 8. - С. 12-16.

21. Хорошковська О.Н. Українська мова в школах з російською мовою навчання // Методичні рекомендації щодо усного і писемного мовлення. Норми оцінювання знань, умінь і навичок. - К.: Рад. школа, 1989. - С. 62-72.
22. Хорошковська О.Н. Українська мова: Методичні рекомендації до проведення уроків // У кн.: Лобчук Е.И., Хорошковская О.Н. Обучение во 2 кл. // Книга для учителя. - К.: Освіта, 1992. - С. 123-271.
23. Хорошковська О.Н., Дзюбишина Н.Я., Кириченко О.М. Мова рідна, слово рідне // Методичні рекомендації до програми "Дитина?". - Суми, 1992. - 280 с.
24. Хорошковська О.Н. Методичні рекомендації щодо навчання української мови російськомовних першокласників: Зб. наказів МО України, №17. - К., 1992. - С. 12-15.
25. Хорошковська О.Н. Українська мова (в школах з російською мовою викладання) // Методичні рекомендації щодо усного і писемного мовлення молодших школярів. Норми оцінювання знань, умінь і навичок. - К.: Магістр - S, 1996. - С. 52-63.
26. Хорошковська О.Н., Повхан С.К. Українська мова як державна // Проект Державного стандарту загальної середньої освіти в Україні. - К.: 1997. - С. 15-19.
27. Хорошковська О.Н. Українська мова (у школах з російською мовою навчання) 1-4 (1-3) класи // Методичні рекомендації щодо усного і писемного мовлення молодших школярів. Норми оцінювання знань, умінь і навичок. - К.: Магістр - S, 1999. - С. 59-71.

II. ПІДРУЧНИКИ

28. Павлюк О.В., Тур О.Т., Хорошковська О.Н. Українська мова: Підручник для 2 кл. шкіл з російською мовою навчання. - К.: Рад. школа, 1973 - 1975. - 215 с.
29. Хорошковська О.Н., Охота Г.І. Українська мова: Пробний підручник для 1 кл. дослідних шкіл з російською мовою навчання. - К.: Рад. школа, 1983. - 103 с.
30. Хорошковська О.Н., Охота Г.І. Українська мова: Пробний підручник для 2 кл. дослідних шкіл з російською мовою навчання. - К.: Рад. школа, 1983. - 135 с.
31. Хорошковська О.Н., Свашенко А.О., Воскресенська Н.О. Українська мова: Пробний підручник для 3 кл. дослідних шкіл з російською мовою навчання. - К.: Рад. школа, 1984. - 167 с.
32. Хорошковська О.Н., Охота Г.І. Українська мова: Підручник для 2 кл. 4-річної початкової школи з російською мовою навчання. - К.: Освіта, 1987 - 1989. - 176 с.
33. Хорошковська О.Н., Охота Г.І. Українська мова: Підручник для 3 кл. 4-річної початкової школи з російською мовою навчання. - К.: Рад. школа, 1988. - 207 с.
34. Хорошковська О.Н., Охота Г.І. Українська мова: Підручник для 3(2) кл. 4-річної початкової школи з російською мовою навчання. - К.: Освіта, 1991. - 271 с.
35. Хорошковська О.Н., Охота Г.І. Українська мова: Підручник для 1 кл. 3-річної початкової школи з російською мовою навчання. - К.: Освіта, 1991 - 1996. - 141 с.

36. Хорошковська О.Н., Охота Г.І. Українська мова: Підручник для 1 кл. 4-річної початкової школи з російською мовою навчання. - К.: Освіта, 1992 - 1997. - 125 с.
37. Хорошковська О.Н., Охота Г.І. Українська мова: Підручник для 2 кл. 4-річної початкової школи з російською мовою навчання. - К.: Освіта, 1991 - 1998. - 207 с.
38. Хорошковська О.Н., Охота Г.І. Українська мова: Підручник для 3 кл. 4-річної і для 2 кл. 3-річної початкової школи з російською мовою навчання. - К.: Освіта, 1993 - 1998. - 302 с.
39. Хорошковська О.Н., Свашенко А.О., Воскресенська Н.О. Українська мова: Підручник для 4 кл. 4-річної і 3 кл. 3-річної початкової школи з російською мовою навчання. - К.: Освіта, 1993 - 1997. - 286 с.
40. Хорошковська О.Н., Гудзик І.П., Повхан К.З. Чарівне слово: Підручник з українського мовлення для 1 кл. шкіл з угорською мовою навчання. - К.: Освіта, 1997. - 190 с.
41. Гудзик І.П., Хорошковська О.Н., Пашкова Н.І. Жайворонок: Підручник з українського мовлення для 1 кл. шкіл з румунською (молдавською) мовою навчання. - К.: Освіта, 1997. - 190 с.
42. Хорошковська О.Н., Мацько Н.Д. Дошкolarик: Підручник з навчання грамоти й математики. - К.: АртЕк, 1996. - 230 с. (Рукопис відзначено у 1995 р. на конкурсі Міжнародного фонду "Відродження").
43. Хорошковська О.Н. У світі чарівних букв: Буквар для шкіл з українською мовою навчання. - К.: Освіта, 1997. - 141 с.

III. ПРОГРАМИ

44. Хорошковська О.Н. Українська мова // Программы восьмилетней школы. 1-3 кл. - К.: Рад. школа, 1973-1978. - С. 61-87.
45. Хорошковська О.Н. Програма з української мови для 1-4 дослідних класів шкіл з російською мовою навчання: Препр. / НДІ педагогіки. - К., 1983. - 48 с.
46. Хорошковська О.Н. Особливості вивчення української мови у початкових класах шкіл з російською мовою навчання // Програми педагогічних інститутів. Спецкурс. - К.: РНМК, 1984. - 15 с.
47. Хорошковська О.Н. Українська мова // Программы средней общеобразовательной школы. 1-3 кл. - К.: Рад. школа, 1987. - С. 48-67.
48. Хорошковська О.Н. Українська мова // Программы средней общеобразовательной школы. 1-4 кл. - К.: Рад. школа, 1989. - С. 62-91.
49. Хорошковська О.Н. Методика викладання української мови у школах з російською мовою навчання // Програми для педучилищ. Проект. - К.: РУМК, 1989. - 21 с.
50. Хорошковська О.Н. Розвиток українського мовлення (для дошкільних закладів з російським мовним режимом): Програма для дошкільників (проект) // Дошкільне виховання. - 1989. - №7. - С. 21-23.

51. Хорошковська О.Н. Програма й методичні рекомендації для цільових курсів з методики української мови у початкових класах шкіл з російською мовою навчання (для ОІУУ). - К.: РУМК, 1990. - 24 с.

52. Хорошковська О.Н. Українська мова // Программы средней общеобразовательной школы. 1-3 кл. - К.: Рад. школа, 1990. - С. 41-67.

53. Хорошковська О.Н. Українська мова // Программы средней общеобразовательной школы. 1-4 кл. - К.: Рад. школа, 1990. - С. 66-102.

54. Хорошковська О.Н. Методика викладання українська мова у початкових класах шкіл з російською мовою навчання // Програма для педучилищ. - К.: РУМК, 1991. - 36 с.

55. Хорошковська О.Н. Програма з розвитку українського мовлення дітей дошкільних закладів з російським мовним режимом: Ч. I. - К.: Освіта, 1991. - С. 2-14.

56. Хорошковська О. Н., Кудикіна К.Н. Програма та методичні рекомендації з розвитку українського мовлення для дошкільних закладів з російським мовним режимом: Ч. II. - К.: Освіта, 1992. - 95с.

57. Хорошковська О.Н., Дзюбишина Н.Я., Кириченко О.М. Мова рідна. Слово рідне: Дитина // Програма виховання і навчання дітей дошкільного віку. - К.: Освіта, 1993. - С. 33-41, 146-158, 216-230.

58. Хорошковська О.Н. Українська мова // Программы средней общеобразовательной школы. 1-4 (3) кл. - К.: Освіта, 1995, 1998. - С. 67-98.

IV. СТАТТІ В НАУКОВО-МЕТОДИЧНИХ ЖУРНАЛАХ, ЗБІРНИКАХ

59. Хорошковська О.Н. Початковий період вивчення української мови в школах з російською мовою навчання // Початкова школа. - 1972. - № 8. - С. 19-23.

60. Хорошковська О.Н. Особливості вивчення орфографічного матеріалу української мови // Початкова школа. - 1973. - № 1. - С. 25-29.

61. Хорошковська О.Н. Аналіз і попередження орфографічних помилок з української мови в школах з російською мовою навчання // Початкова школа. - 1973. - № 3. - С. 24-30.

62. Хорошковська О.Н. Вивчення розділу "Будова слова" у 2 кл. // Початкова школа. - 1974. - № 1. - С. 32-38.

63. Хорошковська О.Н. Особливості уроків читання українською мовою у школах з російською мовою навчання // Початкова школа. - 1979. - № 8. - С. 21-26.

64. Хорошковська О.Н. Формування в другокласників графічних умінь з української мови // Початкова школа. - 1974. - № 12. - С. 15-20.

65. Хорошковська О.Н. Методика окремих видів роботи у початковий період навчання української мови у 2 кл. // Початкова школа. - 1975. - № 8. - С. 55-60.

66. Хорошковська О.Н. Уроки української мови у 2 класі // Початкова школа. - 1975. - № 9. - С. 21-26.
67. Хорошковська О.Н. Роль орфоепічних навичок у формуванні орфографічних дій з української мови в школах з російською мовою навчання // Педагогіка й методика початкової освіти. - К., 1975. - С. 56-61.
68. Хорошковська О.Н. Уроки української мови в IV чверті // Початкова школа. - 1976. - № 3. - С. 18-21.
69. Хорошковська О.Н. Уроки української мови у II чверті // Початкова школа. - 1976. - № 10. - С. 22-26.
70. Хорошковська О.Н. Особливості вивчення фонетичних написань української мови // Початкова школа. - 1978. - № 8. - С. 31-36.
71. Хорошковська О.Н. Рівень знань і підготовки молодших школярів до навчання у 4 класі // Початкова школа. - 1978. - № 8. - С. 8-16.
72. Хорошковська О.Н. Аналіз орфографічного матеріалу української мови // Початкова школа. - 1979. - № 1. - С. 15-21.
73. Хорошковська О.Н. Уроки повторення у 3 класі // Початкова школа. - 1979. - № 10. - С. 21-26.
74. Хорошковська О.Н. Розвиток мовлення під час вивчення частин мови // Початкова школа. - 1980. - № 7. - С. 31-35.
75. Хорошковська О.Н. Засвоєння лексики і граматичних форм // Початкова школа. - 1980. - № 8. - С. 48-52.
76. Хорошковська О.Н. Рівень і якість знань, умінь і навичок учнів 1-3 класів // Початкова школа. - 1980. - № 8. - С. 11-12.
77. Хорошковська О.Н., Голубицька В. В. Формування мовлення на уроках граматики // Початкова школа. - 1980. - № 11. - С. 24-28.
78. Вашуленко М.С., Хорошковська О.Н., Савицька В.П. Науково-методичні напрямки вдосконалення програм // Початкова школа. - 1981. - № 6. - С. 8-12.
79. Тарасенко Т.К., Хорошковська О.Н. Лексична робота на уроках мови // Початкова школа. - 1981. - № 12. - С. 22-27.
80. Хорошковська О.Н. Порівняльний аналіз орфографічного матеріалу української і російської мов // Початкова школа. - 1982. - № 3. - С. 12-20.
81. Кутенко Л.О., Хорошковська О.Н. Початковий період навчання української мови // Початкова школа. - 1982. - № 8. - С. 40-46.
82. Канищенко А.П., Хорошковська О.Н. Пізнавальні завдання під час вивчення будови слова // Початкова школа. - 1983. - № 1. - С. 42-27.

83. Хорошковська О.Н. Особливості вивчення граматичного матеріалу // Початкова школа. - 1984. - № 9. - С. 34-38.
84. Хорошковська О.Н. Розвиток умінь розмовляти по-українськи // У зб.: Вивчення української мови в 2-3 класах. - К.: Рад. Школа, 1984. - С. 41-46.
85. Хорошковська О.Н. Уроки української мови в школах з російською мовою навчання // Початкова школа. - 1985. - № 6. - С. 11-16.
86. Хорошковська О.Н. Наступність і перспективність у роботі з розвитку мовлення (чеською мовою) // Česku jasuk. - 1985. - № 6. - С. 18-19.
87. Тарасенко Т.К., Хорошковська О.Н. Урок українського читання // Початкова школа. - 1985. - № 9. - С. 37-41.
88. Хорошковська О.Н. Вивчення усного курсу української мови у 2 класі (для 4-річної початкової школи) // Початкова школа. - 1987. - № 8. - С. 31-38.
89. Хорошковська О.Н. Норми оцінювання знань, умінь і навичок з української мови в 4-річній початковій школі // Початкова школа. - 1987. - № 11. - С. 30-36.
90. Хорошковська О.Н. Резерви підвищення орфографічної грамотності // Початкова школа. - 1989. - № 9. - С. 21-24.
91. Хорошковська О.Н. Орфоепічні норми та граматичні форми української мови // Дошкільне виховання. - 1990. - № 2. - С. 27-29.
92. Хорошковська О.Н. Основи навчання української мови як другої, близькоспорідненої // Початкова школа. - 1990. - № 1. - С. 16-18.
93. Хорошковська О.Н. Дидактичні принципи навчання української мови як другої // Початкова школа. - 1990. - № 5. - С. 34-36.
94. Хорошковська О.Н., Кудикіна Н.В. Розвиток українського мовлення (Для дитячих садків з російським мовним режимом. Старша група) // Дошкільне виховання. - 1991. - № 4. - С. 11-12.
95. Хорошковська О.Н. Методи навчання української мови як державної // Початкова школа. - 1996. - № 8. - С. 8-11.
96. Хорошковська О.Н. Тренувальні методи навчання державної мови // Початкова школа. - 1996. - № 10. - С. 39-41.
97. Хорошковська О.Н. Розвиток українського мовлення молодших школярів // Початкова школа. - 1997. - № 8. - С. 14-17.
98. Хорошковська О.Н. Проблеми навчання української мови як державної // Початкова школа. - 1998. - № 6. - С. 42.
99. Хорошковська О.Н. Уроки української мови у 1 класі // Початкова школа. - 1997. - № 9. - С. 26-31.

100. Хорошковська О.Н. Проблеми навчання російськомовних першокласників української мови // Актуальні проблеми розбудови національної освіти. - Київ - Херсон, 1997. - С. 250-253.
101. Хорошковська О.Н. Як працювати за букварем "У світі чарівних букв" // Початкова школа. - 1998. - № 6. - С. 31-33.
102. Хорошковська О.Н., Кутенко Л.О. Організація навчального процесу та планування уроків української мови у 1 класі шкіл з російською мовою навчання // Початкова школа. - 1998. - № 7. - С. 30-32.
103. Хорошковська О.Н., Кутенко Л.О. Уроки української мови у 1 класі шкіл з російською мовою навчання // Початкова школа. - 1998. - № 11. - С.31-36. - №12. - С. 37-40.
104. Хорошковська О.Н., Кутенко Л.О. Деякі методичні рекомендації та планування уроків української мови // Початкова школа. - 1999. - № 2. - С. 31-32.
105. Хорошковська О.Н. Про зміст навчання української мови та критерії його відбору // Початкова школа. - 1999. - № 3. - С. 40-41.
106. Хорошковська О.Н. Варіативність вивчення орфографічного матеріалу української мови // Рідні джерела. - 2000. - № 1. - С. 8-14.

V. ТЕЗИ. ВИСТУПИ НА КОНФЕРЕНЦІЯХ

107. Хорошковская О.Н. Характер интерференции родного языка в условиях близкородственного двуязычия: Тезисы докладов // Всесоюзная конференция по проблемам обучения русскому языку в условиях близкородственного билингвизма. - Минск, 1975. - С. 286-288.
108. Хорошковська О.Н. Роль усного мовлення у засвоєнні граматичних форм: Тези доповідей // Методичні рекомендації з питань інтенсифікації навчальної діяльності молодших школярів. - К., 1980. - С. 12-15.
109. Хорошковська О.Н. Зіставлення як засіб лінгводидактичної організації змісту з української мови в умовах близькоспорідності // Всеукраїнська науково-практична конференція. - Полтава, 1993. - С. 96-99.
110. Хорошковская О.Н. Принципы отбора учебного материала при построении учебника по второму языку // Международная школа-семинар "Современный школьный учебник". - Симферополь, 1998.

Хорошковська О. Н. Лінгводидактична система початкового навчання української мови у школах з російською мовою викладання. Монографія.

Дисертація у формі монографії на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 — теорія і методика навчання української мови. Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2000.

Монографія присвячена дослідженню лінгводидактичної системи навчання української мови у початкових класах шкіл з російською мовою викладання.

У роботі визначається лінгводидактична система як цілісний упорядкований процес, побудований на основі врахування лінгвістичних, психологічних та психолінгвістичних особливостей засвоєння української мови як другої і включає цілі, зміст, принципи, методи і прийоми навчання, системи вправ та урок, як основну форму організації навчального процесу.

У процесі дослідження з'ясовано критерії відбору змісту навчання української мови як другої, лінгводидактичні принципи навчання, здійснено відбір методів і прийомів навчання та системи вправ, визначено типи й структуру уроків української мови як другої.

Ключові слова:

Лінгводидактична система, теоретичні основи, принципи, методи і прийоми, порівняльний аналіз, транспозиція й інтерференція, зіставлення, комунікативна спрямованість, методика навчання.

Хорошкова О.Н. Лингводидактическая система начального обучения украинскому языку в школах с русским языком преподавания. Монография.

Диссертация в форме монографии на получение научной степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.02 — теория и методика обучения украинскому языку. Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова. Киев, 2000.

Монография посвящена исследованию лингводидактической системы обучения украинскому языку в начальных классах школ с русским языком преподавания.

В работе определяется лингводидактическая система как целостный упорядоченный процесс, построенный на основе учета лингвистических, психологических и психолингвистических особенностей усвоения украинского языка как второго, близкородственного, и включает цели (основные и промежуточные), содержание, принципы и методы обучения, системы упражнений и урок как основную форму организации учебного процесса. Основные цели рассматриваются как системообразующий компонент лингводидактической системы, которые реализуются и конкретизируются через промежуточные цели и учебные задачи.

Разработаны теоретические основы методики: лингвистические, психологические и психолингвистические, а также дидактические (цели, содержание, принципы, методы и приемы обучения, урок как основная форма организации учебного процесса). Они рассматриваются во взаимосвязи как важнейшие компоненты лингводидактической системы.

С целью определения содержания и методов обучения украинскому языку, а также характера упражнений, произведен лингвистический анализ языкового материала и сопоставительный анализ русского и украинского языков, что позволило внести некоторые коррективы в содержание и определить основные подходы к обучению украинскому языку как второму.

Эффективность обучения украинскому языку как второму, близкородственному, зависит от учета психологических и психолингвистических особенностей усвоения знаний и формирования речевых и коммуникативных умений. Их анализ позволил определить трудности, которые возникают в процессе обучения, показал зависимость между знаниями, умениями и навыками, сформированными на уроках русского языка и теми, которые должны усваиваться на уроках украинского, и определить условия возможного положительного переноса и предупреждения интерференции, а также формирования автономного механизма украинской речи.

В процессе исследования определены критерии отбора содержания учебного материала по украинскому языку (сравнительный анализ двух языковых систем как основной, учебно-методическая целесообразность, коммуникативная необходимость, частотность, системность). Проанализированы также лингводидактические принципы обучения, среди которых учет знаний по родному языку, коммуникативная направленность учебного процесса, опережение устной речи относительно письменной, оптимальное соотношение между знаниями, языковыми и речевыми упражнениями, обеспечение языковой среды и установки на речь, взаимосвязи устной и письменной речи. Произведен отбор методов и приемов обучения, где сопоставление рассматривается и как организующая основа обучения, и как один из эффективных методических приемов, используемых с целью дифференциации фактов русского и украинского языков. На основе сопоставительного анализа учебного материала обоих языков определены типы и структура уроков украинского языка как второго: транспозиционный, транспозиционно-коррекционный, коррекционный и урок усвоения новых знаний, умений и навыков (комбинированный). Разработана методика обучения украинскому языку в начальных классах школ с русским языком преподавания. Она имеет транспозиционно-коррекционный характер.

Предлагаемая лингводидактическая система сориентирована на усвоение элементарных лингвистических и этнокультуроведческих знаний и на их основе — формирование коммуникативных умений и навыков.

Ключевые слова:

Лингводидактическая система, теоретические основы, принципы, методы и приемы, сравнительный анализ, транспозиция и интерференция, сопоставление, коммуникативная направленность, методика обучения.

Khoroshkovska O.N. Linguodidactic system of elementary teaching of Ukrainian at schools with Russian as a teaching language. Monograph.

Thesis for the degree of Doctor of Pedagogical Sciences in the form of a monograph. Specialty 13.00.02 – theory and methods of teaching Ukrainian. The M.P. Dragomanov National Pedagogical University. Kyiv, 2000.

The monograph is dedicated to the research of linguodidactic system of teaching Ukrainian at primary schools with Russian as a teaching language.

The system is determined as an integral process, which take into account linguistic, psychological and psycholinguistic peculiarities of mastering Ukrainian. This process includes purposes, content, principles means and methods of teaching and a lesson as a main form of teaching procedure organization.

In the process of investigation the author ascertained criteria for selection of content of teaching Ukrainian as a second language and linguodidactic principles of education. She also selected teaching methods and ways, determined types and structure of lessons on Ukrainian as a second language.

Keywords:

The linguistic and didactic system, theoretical bases, principles, methods and acceptance, comparative analysis, transposition and interference, collation, communication directivity, strategy of education.